

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет здоров'я людини
кафедра психології та соціології

Науменко Ю.М.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
**ШЛЯХИ ТА МЕТОДИ КОРЕКЦІЇ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ
ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМИ ТИПАМИ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ**

2023

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет здоров'я людини
Кафедра Психології та соціології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до кваліфікаційної роботи

рівень вищої освіти другий (магістерський)
спеціальність 053 Психологія. Освітня програма «Психологія»

на тему «**ШЛЯХИ ТА МЕТОДИ КОРЕКЦІЇ КОНФЛІКТНОЇ
ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМИ ТИПАМИ АКЦЕНТУАЦІЙ
ХАРАКТЕРУ**»

Виконав: здобувач вищої освіти групи ПС-22дм

Науменко Ю.М.

Керівник: доцентка кафедри психології
та соціології, к. психол. н., доцентка.

Османова А.М.

Рецензент:

д. психол. н., доц., професорка
загальноузівської кафедри фізичного виховання,
спорту і здоров'я людини ТНУ ім. В. Вернадського

Добровольська Н.А.

Нормо-контроль: професорка кафедри
психології та соціології,
д. психол. н., доц.

Лосієвська О. Г.

Завідувачка кафедри:

д. психол. н., проф.

Бохонкова Ю. О.

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет здоров'я людини
Кафедра Психології та соціології
Рівень вищої освіти Другий (магістерський)
спеціальність 053 Психологія. Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Завідувачка кафедри психології
та соціології д. психол. н.,
проф. Бохонкова Ю. О.
«25» вересня 2023 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ ВИЩОЇ ОСВІТИ
Науменко Юрію Миколайовичу

Тема роботи: **«Шляхи та методи корекції конфліктної поведінки підлітків з різними типами акцентуацій характеру».**

Керівник роботи: Османова А.М. канд. психол. н., доц., доцента кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля, затверджений наказом по університету № 37/15.17 від 21.09.2023, № 41/15.17 від 25.09.2023.

Строк подання здобувачем роботи: 25.11.2023 р.

1. Вихідні дані до роботи: *обсяг роботи – 100 сторінок (1,5 інтервал, 14 шрифт з дотриманням відповідного формату), список використаної літератури оформлюється згідно з бібліографічними нормами.*
2. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): *Проаналізувати наукову психологічну літературу з обраної проблеми. Підібрати психодіагностичний інструментарій. Організувати та провести експериментальне дослідження взаємозв'язку акцентуацій характеру та конфліктної поведінки. Проаналізувати результати експериментального дослідження взаємозв'язку акцентуацій характеру та конфліктної поведінки особистості віком від 11 до 14 років. Встановити наявність кореляційних зв'язків між показниками агресії конфліктності та акцентуацій характеру. Розробити програму психологічної корекції конфліктної поведінки підлітків із урахуванням різних типів акцентуацій характеру.*
3. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслеників): 3 таблиці та 15 рисунків.

4. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1.	Османова А.М. – к. психол. н., доц., доцентка кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	21.09.2023 р.	30.09.2023 р.
2.	Османова А.М. – к. психол. н., доц., доцентка кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	01.10.2023 р.	12.10.2023 р.
3.	Османова А.М. – к. психол. н., доц., доцентка кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	13.10.2023 р.	13.11.2023 р.

5. Дата видачі завдання: 21 вересня 2023 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів	Примітка
1	Визначення проблеми дослідження та розроблення плану кваліфікаційної роботи.	08.09.2023 р. – 11.09.2023 р.	Викон.
2	Аналіз літератури за проблемою. Робота над теоретичною частиною дослідження.	12.09.2023 р. – 30.09.2023 р.	Викон.
3	Розробка діагностичного інструментарію, проведення констатувального експерименту та обробка його результатів.	01.10.2023 р. – 12.10.2023 р.	Викон.
4	Розробка й апробація програми соціально-психологічного тренінгу.	13.10.2023 р. – 30.10.2023 р.	Викон.
5	Обробка результатів формульованого експерименту та оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики	31.10.2023 р. – 13.11.2023р.	Викон.
6	Підготовка роботи до захисту	14.11.2023 р. – 17.11.2022 р.	Викон.
7	Представлення роботи на зовнішню рецензію	18.11.2023 р. – 23.11.2023 р.	Викон.
8	Перевірка роботи на академічний плагіат	24.11.2023 р. – 27.11.2023 р.	Викон.
9	Захист роботи	12.12.2023 р.	

Здобувач вищої освіти: Науменко Ю.М.

Керівник роботи:

канд. психол. н., доц. Османова А.М.

РЕФЕРАТ

Текст – 100 с., табл. – 5, рис. – 12, джерел – 63.

У кваліфікаційній роботі проведено теоретико-методологічний аналіз наукової психологічної літератури з обраної проблеми. Підбрано психодіагностичний інструментарій.

Організовано та проведено експериментальне дослідження взаємозв'язку акцентуацій характеру та конфліктної поведінки особистості віком від 11 до 14 років.

Встановлено наявність кореляційних зв'язків між показниками агресії конфліктності та акцентуацій характеру.

Розроблено програму психологічної корекції конфліктної поведінки підлітків із урахуванням різних типів акцентуацій характеру.

Ключові слова: АКЦЕНТУАЦІЯ ХАРАКТЕРУ, КОНФЛІКТНА ПОВЕДІНКА, ОСОБИСТІСТЬ, ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, ДОСЛІДЖЕННЯ.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ З КОНФЛІКТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	10
1.2. Конфліктна поведінка як соціально психологічний феномен.....	10
1.2. Поняття «акцентуація характеру».....	17
1.3. Загальна характеристика підліткового віку.....	21
1.4. Характеристика конфліктної поведінки та акцентуацій характеру в підлітковому віці.....	27
Висновки до першого розділу.....	53
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ З КОНФЛІКТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	55
2.1. Методи, методики дослідження та їх короткий опис.....	55
2.2. Аналіз результатів експериментального дослідження.....	64
Результати визначення виду агресії в підлітковому віці за методикою.....	78
2.2. Кореляційний аналіз.....	80
Висновки до другого розділу.....	87
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА КОРЕКЦІЇ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ІЗ УРАХУВАННЯМ РІЗНИХ ТИПІВ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ.....	91
3.1. Програма тренінгу з корекції конфліктної поведінки підлітків із урахуванням різних типів акцентуацій характеру.....	91
3.2. Аналіз ефективності впровадження програми психологічного тренінгу з корекції конфліктної поведінки підлітків із урахуванням різних типів акцентуацій характеру.....	95
Висновки до третього розділу.....	100
ВИСНОВКИ.....	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	108

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що вивчення зв'язку акцентуацій характеру з конфліктною поведінкою у підлітковому віці дозволить вирішити проблему профілактики та корекції конфліктності серед підлітків, адже конфліктність особистості часто пов'язана із акцентуаціями характеру, тобто надмірним розвитком одних характерологічних якостей за рахунок інших.

Аналіз сучасних досліджень показав, що конфлікт можна розглядати як рушійну силу розвитку особистості в результаті взаємодії суб'єктивних та об'єктивних детермінант, а також, що існує потреба в більш детальному розгляді конфліктної проблематики, конфліктної поведінки, її психологічної природи та шляхів подолання конфліктів.

Під конфліктною поведінкою розуміють способи поведінки людини (фізична, вербальна та непрямая агресія, дратівливість, негативізм, образа, підозрілість тощо), які зумовлюють виникнення конфлікту.

На думку В. Андреева, конфлікт – це суперечність, яка виникає між людьми з приводу вирішення певної проблеми в суспільному чи особистому житті.

Уподобання, спосіб життя та поведінка людей визначаються особистісними особливостями та особливостями розвитку і є генетично детермінованими. Наприклад, поведінка підлітків визначається сім'єю, в якій вони виростили, школою, яку вони відвідували, колом спілкування та захопленнями. Дві людини зі схожими типологічними та особистісними схильностями можуть згодом не мати нічого спільного. Навпаки, схожі життєві обставини можуть призвести до формування схожих рис і характерних реакцій у людей з кардинально різними вродженими психологічними якостями.

Поняття "акцентуація" вперше ввів німецький психіатр і психолог К. Леонгардт. Леонгардт розробив і описав класифікацію акцентуацій особистості.

Акцентуація – це індивідуальна особливість, але вона має тенденцію до патології. Через свою вираженість він накладає відбиток на особистість і патологічно руйнує її структуру. Акцентуація особистості, крайній варіант норми, сама по собі не є клінічним діагнозом. Це лише підґрунтя, сприятливий фактор для розвитку психогенних розладів. Акцентуації характеру в підлітковому віці можуть детермінувати і агресивні, і ворожі реакції.

За періодизацією Д.Б. Ельконіна можна дати такі вікові рамки підліткового періоду: 11 – 14 років.

Об'єкт дослідження: конфліктна поведінка та акцентуації характеру в підлітковому віці.

Предмет дослідження: дослідження психологічних особливостей акцентуацій характеру та конфліктної поведінки.

Мета дослідження: виявлення взаємозв'язку між акцентуаціями характеру та конфліктною поведінкою.

Відповідно до мети ми визначили наступні завдання дослідження :

1. Проаналізувати наукову психологічну літературу з обраної проблеми.
2. Організувати та провести експериментальне дослідження взаємозв'язку акцентуацій характеру та конфліктної поведінки.
3. Проаналізувати результати експериментального дослідження взаємозв'язку акцентуацій характеру та конфліктної поведінки особистості віком від 11 до 14 років.
4. Встановити наявність кореляційних зв'язків між показниками агресії конфліктності та акцентуацій характеру.
5. Розробити програму психологічної корекції конфліктної поведінки підлітків із урахуванням різних типів акцентуацій характеру.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Дослідженню підліткового віку та причин виникнення конфліктів присвячено чимало фундаментальних робіт як зарубіжних психологів (З. Фрейд, С. Холл, К. Левін, А. Гезелл, Д. Коулмен), так і психологів-класиків, зокрема П.П.Блонського, Л.І.Божович, Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, А.О.

Смірнова, Д.Б. Ельконіна. Увага вчених та дослідників (Г.В. Апинян, Ю.М. Антонян, С.А. Белічев. Ю.Н. Кудряков, А.А. Реан, А.Ю. Дроздов та інші) до психологічних особливостей акцентуацій характеру також не є випадковою, адже проблема їх впливу на поведінкові аспекти серед підлітків завжди посідала важливе місце.

Методи дослідження:

- *теоретичні*: аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичного й емпіричного матеріалу;

- *емпіричні*: методика «Опитувальник рівня агресії» А. Басса, А. Дарки, тест-опитувальник «Методика акцентуації характеру і темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова, методика «Види агресивності» Л.Г. Почебут, методика «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик, статистично-математичні методи опрацювання даних із використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 21.0).

Наукова новизна дослідження. На основі методологічних засад вітчизняної науки *поглиблено та уточнено* визначення феноменального змісту конфліктної поведінки, в якій яскраво проявляються особистісні особливості підлітків, і яка розглядається як така, що виражається у фізичній, вербальній та непрямій агресії для досягнення поставлених цілей. *Набули подальшого розвитку* знання про закономірності соціального контексту розвитку особистості підлітків.

Теоретичне значення дослідження. Розроблено, теоретично обґрунтовано та випробувано психодіагностичний комплекс, спрямований на дослідження психологічних особливостей взаємозв'язку акцентуацій характеру з конфліктною поведінкою в підлітковому віці.

Практичне значення дослідження. На основі результатів дослідження розроблено психологічний тренінг з корекції конфліктної поведінки з урахуванням типів акцентуацій характеру. Сукупність результатів емпіричної частини роботи вказує на можливість застосування отриманих результатів для використання в системі психологічної служби шкільних закладів.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ З КОНФЛІКТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.2. Конфліктна поведінка як соціально психологічний феномен

Сьогодні зайве доводити, що наука, яка пов'язана з вивченням конфліктів, має право на існування. В Україні, як і в інших державах посттоталітарного простору, суспільство виявилось невідповідним до такої важливої проблематики, як конфлікт – феномен суспільного розвитку [58, с. 16].

Конфлікт як соціально-психологічний феномен включає в себе наступні елементи:

1. предмет конфлікту – це проблема, з приводу якої він виникає;
2. конфліктну ситуацію, в якій виражаються характер і ступінь суперечності;
3. учасників конфлікту, які мають свої цілі і прагнуть ці цілі реалізувати через конфлікт;
4. привід до зіткнення сторін;
5. інцидент як дії сторін за взаємним протистоянням в тих чи інших формах;
6. засоби та способи їх використання конфліктуючими сторонами;
7. умови, в яких виникає і протікає конфлікт (статусне становище конфліктуючих, наявність або відсутність інших осіб, місце зіткнення та ін.) [12, с. 129].

Аналізуючи конкретний конфлікт, необхідно виявити всі ці елементи та їхні характеристики, а також витоки та причини конфлікту.

Внаслідок зосередження уваги на розвитку безконфліктних суспільств, питання конфлікту стало менш перспективним. Як наслідок, конфлікт був

виключений не тільки з наукового обігу, але й з соціологічних та психологічних досліджень.

Аналіз сучасних досліджень показує, що конфлікт можна розглядати як результат взаємодії суб'єктивних та об'єктивних детермінант, як рушійну силу розвитку особистості, і що є необхідність розглянути проблему конфлікту, конфліктної поведінки, її психологічну природу та детермінуючі умови більш детально. Перш за все, розглянемо поняття конфлікту та конфліктної поведінки [65, с. 71].

Під конфліктом у психології розуміють зіткнення несумісних і суперечливих тенденцій у свідомості людини в міжособистісних і міжгрупових відносинах, що супроводжується серйозними негативними переживаннями. Традиційним предметом психологічних досліджень конфлікту є модель конфлікту на міжособистісному та внутрішньоособистісному рівні [5, с. 32].

Виходячи з того, що в науці існує безліч класифікацій конфліктів А.І. Шипілов запропонував базисну типологію конфліктів (рис. 1.1).

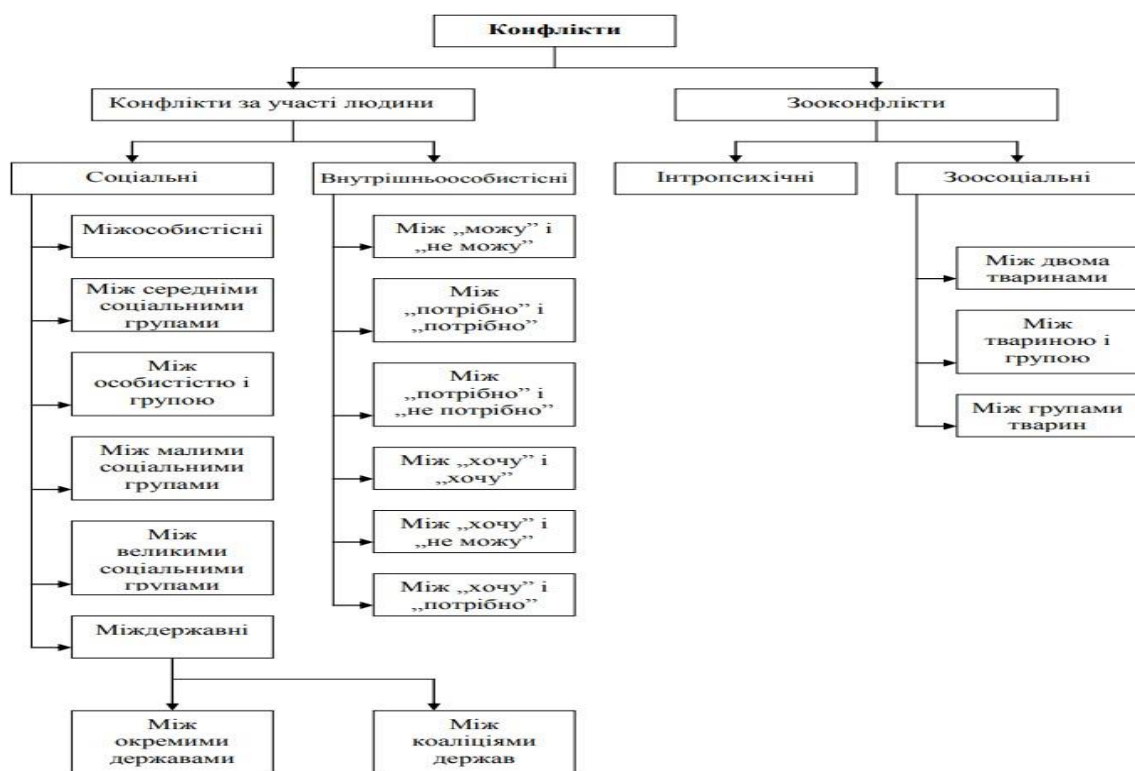

Рис. 1.1 Базова типологія конфліктів

Усі конфлікти мають конструктивні та деструктивні функції. Залежно від співвідношення позитивних і негативних елементів у конфлікті, його можна поділити на конструктивні та деструктивні, які мають позитивні та негативні наслідки одночасно [17, с. 41].

Конфліктна поведінка – це спосіб поведінки людини (фізична, вербальна та непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість тощо), що детермінує виникнення конфліктів [63, с. 8].

Різноманітність конфліктів значною мірою визначається причинно-мотиваційними зв'язками, притаманними конфліктам.

Незважаючи на свою значною мірою об'єктивну природу, в основі конфліктів лежать також соціально-психологічні чинники, які проявляються у взаєминах між людьми:

1. несприятливий соціально-психологічний клімат, де відсутня ціннісно-орієнтаційна єдність і низька згуртованість трудових колективів
2. аномія прийнятих соціальних норм у суспільстві та організаціях. Суперечності між прийнятими і дотримуваними соціальними нормами породжують подвійні стандарти, коли люди вимагають від інших певних моделей поведінки, яких самі не дотримуються;
3. невідповідність між виконанням функціональних обов'язків і соціальних ролей та соціальними очікуваннями
4. когнітивний дисонанс у відносинах між керівником і підлеглими
5. конфлікти між поколіннями, пов'язані з відмінностями в поведінці та життєвому досвіді людей
6. бар'єри у спілкуванні
7. незадоволеність територіальним положенням у робочій групі
8. наявність у неформальних структурах робочої групи деструктивного лідера, який переслідує суто особисті цілі. Такий лідер здатний організувати навколо себе групи, які орієнтуються виключно на нього і виконують його накази лише після погодження з керівництвом або формальним лідером;
9. труднощі в соціально-психологічній адаптації новачків у колективі

10. агресія у відповідь - коли образа спрямована на близьких людей або колег, а не на причину страждань; 11;

11. відмінності в рівнях інтелекту можуть бути передумовою конфлікту не самі по собі, а у зв'язку з їх проявом у поведінці тих, хто спілкується [70, с. 297].

Структура конфлікту – це сукупність стійких зв'язків його складових елементів, що забезпечують його цілісність, відмінність від інших явищ соціального життя, і без яких він не може існувати як цілісна система і як процес(рис. 1.2) [21, с. 409].

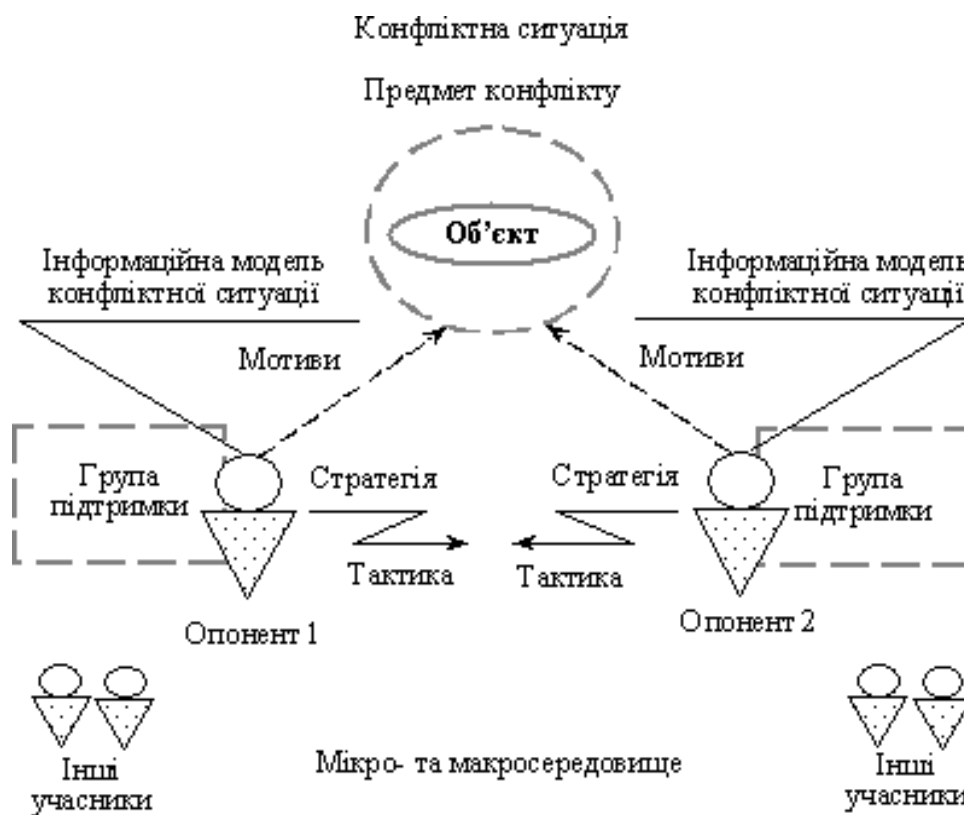

Рис. 1.2 Структура конфлікту

Оскільки кожен конфлікт має об'єктивний зміст і компоненти, які можна артикулювати і спостерігати, а також суб'єктивні смисли, які відрізняються у різних конфліктуючих сторін і не виражаються явно, структура конфлікту розкриває його об'єктивні та суб'єктивні складові.

До об'єктивних компонентів структури конфлікту належать його учасники, суб'єкти та об'єкти, питання, що є предметом суперечки, та умови,

за яких вони виникають.

До суб'єктивних (психологічних) компонентів належать образ конфлікту, його мотиви та позиції сторін конфлікту [3, с. 76].

Вивчення закономірностей виникнення, розвитку та розв'язання конфліктів є предметом дослідження науковців багатьох країн. Вивчаються як вже існуючі дослідження, так і вимогає специфічні інструменти, які були розроблені в наш час. Слід зазначити, що в дослідженні конфлікту, як і в дослідженні будь-якого складного явища, необхідно дотримуватися методологічних принципів, як загальних для всіх наук, так і специфічних для конкретної науки чи галузі [39, с. 107].

Різноманітність підходів до вивчення природи конфлікту призводить до існування різних стратегій, специфічних тезаурусів і, в свою чергу, до суперечностей у сукупності знань про конфлікт. Таким чином, відмінності в методологічних аксіомах соціальних наук неминуче призвели до необхідності врахування особливостей методів соціальних досліджень у кожній з виділених сфер. Будь-яка дисципліна набуває статусу наукової, якщо вона починає використовувати кількісні методи для аналізу своїх предметів на основі позитивістської парадигми і дотримується принципу етичної нейтральності психолога. Це, звичайно, даність. Наукова парадигма повинна ґрунтуватися на фактах і на використанні відповідних методів дослідження, а оціночні судження можуть знизити якість знань [23, с. 4].

Функції конфлікту можна поділити на конструктивні та деструктивні групи.

Серед конструктивних функцій конфлікту по відношенню до основних учасників можна виділити наступні

- Конфлікт розв'язує повністю або частково протиріччя, що виникають через незадовільну організацію діяльності учнів і вчителів, безгосподарність, недбалість окремих працівників тощо. Вони вказують на вузькі місця, невирішені проблеми, на те, що не вистачає ділової поведінки та здорового глузду. Коли конфлікти вирішуються, у понад 65% випадків суперечність, що лежить в їх основі, повністю, значною мірою або частково розв'язується.

- Конфлікти дозволяють глибше оцінити індивідуально-психологічні особливості людей, які беруть у них участь. Перевіряється спрямованість ціннісних орієнтацій людини, відносна сила її мотивів діяльності та цілей щодо себе і своїх стосунків, виявляється її психологічна стійкість до стресорів у складних ситуаціях. Конфлікт сприяє кращому взаєморозумінню учасників і розкриває не тільки зовні привабливі риси особистості, а й те, що є дійсно цінним в людині. Приблизно в 10-15% конфліктних ситуацій стосунки з іншою людиною після завершення конфлікту стають кращими, ніж до конфлікту.

- Конфлікт допомагає зняти психологічну напругу. Це реакція, яку демонструють суб'єкти освітнього процесу на конфліктні ситуації. Конфліктні взаємодії з бурхливими емоційними реакціями (виключаючи можливість негативних реакцій) знімають емоційну напругу в учнів і вчителів і призводять до подальшого зниження інтенсивності негативних емоцій.

- Конфлікт є джерелом особистісного зростання та міжособистісних стосунків. При конструктивному вирішенні конфліктів люди можуть піднятися на нові висоти і розширити діапазон і способи своїх відносин з іншими. Вирішуючи конфліктні ситуації, люди набувають соціального досвіду.

- Конфлікти покращують якість роботи індивіда. Після завершення вертикальних конфліктів якість роботи окремих менеджерів покращується у 28% випадків (а якість роботи менеджерів погіршується у 17% випадків) [43, с. 203]. Окрім конструктивних функцій, конфлікти можуть мати й деструктивні наслідки.

- У більшості випадків конфлікт негативно впливає на психічний стан учасників. Конфлікт супроводжується стресом, який може призвести до серцево-судинних і шлунково-кишкових розладів.

- Конфлікт іноді призводить до ворожості, неприязні та ненависті до іншої сторони. Це має руйнівний вплив на міжособистісну систему, тобто на зв'язки, які були встановлені між сторонами до конфлікту. Конфлікт також може призвести до повного припинення взаємодії між учасниками освітнього

процесу.

- Конфлікти також можуть супроводжуватися психологічним та фізичним насильством, що призводить до психологічних травм для конфлікуючих сторін. Статистика свідчить, що більшість умисних вбивств відбувається саме внаслідок ескалації конфлікту. Етнічні та міждержавні конфлікти зазвичай супроводжуються великою кількістю жертв.

- Конфлікт створює негативний образ іншої сторони – ворога, що призводить до формування негативного ставлення до іншої сторони. Це проявляється в упередженому ставленні до іншої сторони та готовності завдати їй шкоди.

- Конфлікт може негативно впливати на ефективність індивідуальної діяльності опонента. Учасники конфлікту приділяють менше уваги якості виконання своїх обов'язків. Однак навіть після конфлікту вчителі та учні не завжди можуть працювати разом з такою ж продуктивністю, як до конфлікту.

- Конфлікт закріплює насильницькі методи вирішення проблем у соціальному досвіді окремих осіб і груп. Перемога через насильство, коли вчителі намагаються змусити учнів виконати завдання за будь-яку ціну замість того, щоб заохочувати їх, відтворює цей досвід в інших подібних ситуаціях соціальної взаємодії.

- Конфлікт має негативний вплив на розвиток особистості. Він може сприяти формуванню у студента, а іноді й у викладача, недовіри до справедливості, переконання, що викладач (учитель) завжди і в усьому правий, а також думки, що в цьому навчальному закладі (на факультеті, кафедрі) неможливо запровадити щось нове [16, с. 79].

Таким чином, виходячи з проведеного аналізу, найважливішими ознаками конфлікту є, по-перше, зіткнення, протиборство суб'єктів конфлікту, якими виступають групи, спільноти та індивіди; по-друге, наявність суперечностей між інтересами, цінностями, цілями і мотивами суб'єктів як основи конфлікту і його "рушійної сили"; по-третє, конфлікт як соціально-психологічне явище, що для його учасників є важливими протиріччями і що він є способом їх розв'язання.

1.2. Поняття «акцентуація характеру»

Характер – індивідуальне співвідношення найбільш стійких, суттєвих властивостей особистості, які проявляються в поведінці людини [38, с. 23].

Особистість формується в процесі соціалізації людини, коли вона включається в різні соціальні спільноти. Від того, наскільки гарні міжособистісні стосунки складаються в цих спільнотах, багато в чому залежить формування певних особистісних рис (стійких моделей поведінки, пов'язаних з конкретними ситуаціями, які є типовими для даного типу поведінки) у людини. У нетипових ситуаціях людина може демонструвати невласиві їй моделі поведінки: ввічлива – груба, стримана – байдужа тощо.

Хоча існує багато теорій, які намагаються пов'язати вираження особистості з особливостями зовнішності, статури, почерку тощо, найбільш повне уявлення про людину можна отримати з її поведінки (свідомих, цілеспрямованих дій, які стверджують її ставлення до інших людей, самої себе та світу загалом) [51, с. 82].

Саме у поведінці як акті дії виявляється і формується характер. Добрим і чесним можна стати, лише роблячи добрі і чесні вчинки. Відомий вислів: "Посієш вчинки – пожнеш звички, посієш звички – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю".

Таким чином, формування характеру в результаті навчання і виховання зумовлене об'єктивними обставинами життєвого шляху людини, але самі обставини можуть змінюватися під впливом поведінки людини. Як наслідок, у процесі самовиховання людина може піднятися над власною особистістю, змінити свій характер і стати творцем самої себе [22, с. 24].

Типові риси особистості проявляються по-різному, індивідуально та відповідно до їх інтенсивності. У деяких людей певні риси особистості проявляються яскраво і своєрідно, що робить людину творчою істотою. Однак, коли риси особистості надмірно розвинені і проявляються, виникає так звана акцентуація особистості.

За даними відомого німецького психіатра К. Леонгардта, у 20-50% людей риси особистості настільки загострені (акцентуйовані), що за певних обставин це призводить до конфліктів і нервових зривів такого ж роду.

Посилення особистості – це перебільшення певних рис особистості на шкоду іншим, що призводить до поганої взаємодії з оточуючими [40, с. 95].

Прояви підвищеної пильності бувають різними – від легких, які помітні лише в найбільш звичному оточенні, до крайніх, які повинні змусити замислитися над тим, чи не існує захворювання на психопатію. Психопатія – це хвороблива зміна особистості (при збереженому інтелекті), яка призводить до раптового розриву стосунків з оточуючими і навіть може зробити психопата соціально небезпечним для оточуючих. Однак, на відміну від психопатів, загострення особистості не завжди є очевидним і може значно зменшуватися з роками, наближаючись до норми [18, с. 351].

Концепція К. Леонгардта ґрунтується на ідеї про те, що існують основні та додаткові риси особистості. Існує кілька базових рис, які утворюють ядро особистості і визначають її розвиток, адаптацію та психічне здоров'я. Базові риси – це ті, що формують ядро особистості і визначають її розвиток, адаптацію та психічне здоров'я. У міру того, як основні характеристики розвиваються і стають більш вираженими, вони визначають всю особистість, накладають свій відбиток на особистість і всі її прояви, а за певних обставин можуть навіть зруйнувати всю структуру особистості. Основними типами акцентуацій є наступні

Гіперактивність: характеризується енергійністю, жвавістю і експресивністю (багатством міміки, жестів і рухів), високою вербальною активністю, жвавістю, життєрадісністю, оптимізмом і спонтанністю. Позитивні риси: енергійність, оптимізм, жага діяльності та активність. Водночас ці характеристики можуть бути пов'язані з легковажністю, підвищеною дратівливістю, недостатнім самоконтролем і недостатньо серйозним ставленням до обов'язків. Люди з гіпертонією важко переносять монотонну діяльність, вимушену самотність і сувору дисципліну. Вони рідко самі ініціюють конфлікт, але бурхливо реагують на висловлювання. Основний

конфлікт виникає через те, що гіпертонік недостатньо відповідально ставиться до своїх обов'язків.

Дистимічний тип: характеризується переважно сумним настроєм, зниженою вербальною активністю, повільною поведінкою і низькою готовністю до спілкування. З дистиміками легко спілкуватися, оскільки вони володіють такими привабливими рисами, як щире прийняття реальності, уникнення домінування та стабільні дружні стосунки. До характеристик, які не подобаються дистимікам, відносяться пасивність, повільність реакції, ригідність поведінки (інертність, негнучкість, загальмованість) і відчуження від партнерів по спілкуванню. Люди з дистимією неконфліктні, уникають активного спілкування, вважають за краще залишатися вдома, ведуть усамітнений спосіб життя і цінують друзів.

Циклоїдний тип: періодичне чергування гіпертимії та дистимії, що змінює спосіб спілкування з оточуючими. Під час гіпертимії (фаза підйому) вони активні, життєрадісні і прагнуть до спілкування. Під час дистимії (фаза спаду) спосіб спілкування змінюється, і вони стають замкнутими, повільними і депресивними. Люди з циклоїдним типом поведінки або як люди з гіперактивним акцентом, або як люди з дистимічним акцентом.

Збудливий тип: легко збудливі, запальні, з труднощами в самоконтролі. Ця форма характеризується емоційним збудженням, яке швидко досягає свого піку. У стані збудження людина дратівлива, запальна і погано себе контролює. У стані емоційного спокою, окрім спалахів емоційного збудження, збудлива людина охайна, доброзичлива і повільно реагує. На думку психологів, які спеціалізуються на емпатичному типі особистості, представники збудливого типу отримують задоволення від спілкування з маленькими дітьми і люблять тварин. У той же час, збудливі люди можуть розпалювати конфлікти, агресивно провокують і схильні до бійок. Такі конфлікти можуть бути пов'язані з почуттям відчуження і депресією.

Безвихідь: інертність у намірах і негативний досвід характеризує людей з м'якою контактністю. Через інерцію психологічного досвіду цей тип людей більш схильний проповідувати і боротися за справедливість. Люди, які

застрягли в глухому куті, спричиняють конфлікт і виступають його активними учасниками. Вони схильні зосереджуватися на високих результатах, ставлять високі вимоги до себе і пред'являють надмірно високі вимоги до близьких і співробітників. Вони за інерцією прагнуть до високих результатів. Вони вразливі, глибоко переживають образи, злопам'ятні, мстиві і ревниві.

Педантичний: описує людину, яку мотивує і відволікає гонитва за деталями і дріб'язковою досконалістю, і чий досвід і стосунки знаходяться під впливом цього. Педантичні люди рідко спричиняють конфлікти і легко відмовляються від лідерства. Вони пасивні в суперечках. Педантичні люди поведуться як бюрократи і вимагають від усіх підпорядкування. Зокрема, вони переслідують своїх коханих за надмірну охайність. Привабливі риси цього типу: сумлінність, акуратність, серйозність, надійність у справах. Антагоністичні риси: формалізм, тривіальність, надмірне нав'язування себе іншим.

Тривожний тип: представляє людину з домінуючим почуттям терміновості і високим рівнем контролю над власною поведінкою, незалежно від реальної загрози ситуації. Привабливі риси: емоційні, неагресивні, самокритичні, обов'язкові. Висока схильність до самоконтролю призводить до невпевненості в собі і боязкості, зазвичай поєднується з низькою активністю і гіпоманіакальним настроєм. Тривожні люди не є ініціаторами конфліктів і зазвичай виступають пасивними учасниками конфлікту" У конфліктних ситуаціях вони шукають допомоги та підтримки. Незахищені та психологічно вразливі, вони можуть стати мішенню для агресивних і конфронтаційних людей.

Емоційний: характеризує людей з високою емоційною чутливістю та нестабільними емоційними станами. Вони рідко вступають у конфлікти і відіграють пасивну роль. Привабливі риси: чуйність, співчуття, доброта, соціальна спрямованість, орієнтація на соціальні норми, почуття обов'язку. Несприятливі риси: підвищена чутливість, плаксивість.

Демонстративний: характеризується підвищеною потребою в соціальній увазі, прагненням до лідерства, прагненням до влади і соціального

визнання, розвиненістю комунікативних навичок. Демонстративна людина вирізняється здатністю позитивно адаптуватися до соціальних ситуацій та різноманітними комунікативними навичками, які дозволяють їй легко переключатися з одного способу спілкування на інший. У конфліктах є активною стороною, систематично самі ініціюють конфлікти та володіють витонченими стратегіями активного захисту. Привабливі риси: артистизм, методи спілкування, які демонструють розуміння іншої сторони, вміння зацікавити співрозмовника, оригінальність мислення та поведінки. Непривабливі риси: лицемірство, егоцентризм, хизування (вихваляння) своєю перевагою, прагнення перекласти найважливіші обтяжливі обов'язки на інших, уникнення стресу та ухилення від роботи.

Екзальтований: описує людину, яка легко радіє приємним подіям і впадає у відчай від сумних подій. Благородні люди альтруїстичні, комунікабельні, співчутливі і цінують естетичні емоції. Їм притаманні витончена життєрадісність і щирі емоції, чутливість і уважність у міжособистісних стосунках, легкість у спілкуванні, красномовство і вербальна активність. Аверсивні риси: примхливість [53, с. 75].

1.3. Загальна характеристика підліткового віку

Підлітковий вік – один з найважливіших етапів у житті людини. Цей період є джерелом і початком більшої частини всього подальшого розвитку особистості. Встановлено, що цей період є нестабільним, вразливим, складним і більш схильним до впливу реалій навколишнього середовища, ніж інші періоди життя [28, с. 270].

Теорії різняться щодо загальних характеристик підліткового віку залежно від їхніх основних постулатів. Наприклад, у психоаналізі домінують ідеї підліткового віку та пошуку ідентичності, у когнітивній теорії - зростання розумових здібностей, у діяльнісному підході - зміна провідної діяльності.

Однак ці та багато інших підходів об'єднує те, що вони мають спільні показники, які характеризують цей вік. Вони визначаються низкою фізичних, психічних і соціальних змін.

У підлітковому віці втрачається дитячий статус, але залишаються нереалістичні уявлення про свої привілеї та статус дорослої людини. Суб'єктивні враження, такі як раптові фізичні зміни, мрії та ідеали, які стають нездійсненними, критичні конфлікти з самим собою та своєю сім'єю, відчуття самотності та бажання якнайшвидше досягти статусу дорослого, також сприяють цій ситуації.

На початку століття Лев Виготський у своїй книзі "Педагогіка підліткового віку" представив комплексне розуміння підліткового віку, яке є актуальним і сьогодні. Суть його полягала в тому, що існує три моменти дорослішання, які не збігаються між собою. На думку вченого, статеве дозрівання починається і закінчується раніше, ніж завершується загальний органічний розвиток підліткового віку. Схематично Виготський зобразив це у вигляді трикутника, вершинами якого були визначені точки дозрівання: статеве, загальне органічне та соціальне (рис. 1.2) [64, с. 19].

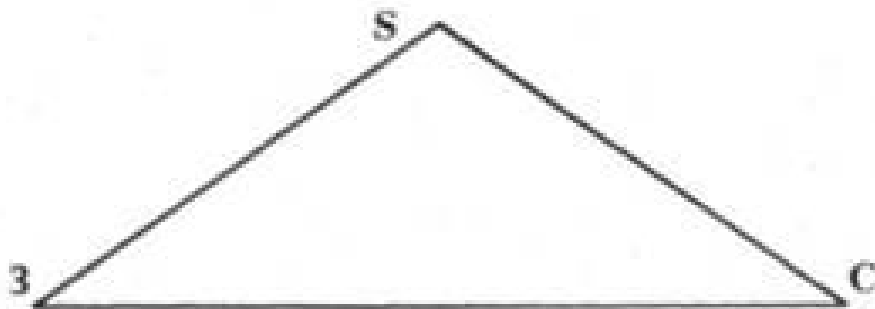

Рис. 1.2 Трикутник Л.С. Виготського

Загалом, життєві етапи розвитку людини включають три часові модальності. Перша відображає когнітивний, соціальний, сексуальний та інші аспекти розвитку. Друга – система норм, соціальних вимог і правил поведінки, які засвоюються в даному віці в конкретному суспільстві; третя – позиція людини в даній віковій групі, яка послідовно розвивалася протягом історії [19, с. 49].

У сучасному контексті очевидно, що життєвий досвід підлітків, їхні домінуючі цінності та поведінкові норми зазнали історичних змін. За короткий історичний період у наших суспільствах відбулися значні зміни в різних сферах життя, які вплинули на процес становлення підростаючої особистості. Як наслідок, нинішнє покоління є свідком помітної перебудови загальної спрямованості особистості підлітка [50, с. 4].

Наукові дослідження психологів виявили цікаві факти про межі підліткового віку: у 50-х роках спостерігався перехідний період у роздумах про майбутнє, коли вибір майбутньої професії робили підлітки у 15 років (Л.І. Божович), у 60-х роках – 17 років (Н.І. Крилов), а у 80-90-х роках були 13-річними (Н.Н. Толстой). Таку розбіжність у результатах можна пояснити зміною соціальної ситуації розвитку підліткового покоління. Це підтверджує історичну та соціальну обумовленість розвитку особистості підлітка і показує, що стабільних меж у цьому віці не існує. У розвинених країнах тривалість цього періоду останнім часом має тенденцію до поступового подовження. За сучасними даними, цей період становить майже десятиліття, коливаючись від 11 до 20 років. Проте суб'єктивна середня тривалість підліткового віку в кожній країні становить від 4 до 7 років, залежно від соціального статусу молодого людини та тривалості її освіти [30, с. 76].

Основною проблемою у встановленні тривалості підліткового віку в процесі розвитку особистості є визначення його меж. Більшість науковців дійшли висновку, що його початок пов'язаний з появою перших статевих ознак. Пубертатний період закінчується, коли людина вступає у світ дорослих. Однак загальноприйнятих критеріїв дорослості не існує. У зв'язку з цим дослідниця цієї вікової групи М. Клеє зазначає, що підлітковий вік - це спосіб життя, який починається з початком статевого дозрівання і закінчується, коли індивід досягнув незалежності у своїй поведінці, тобто коли він дозрів емоційно та соціально і готовий виконувати дорослі ролі [69, с. 190].

Згідно з традиційними класифікаціями, підлітковий вік вважається періодом особистісного розвитку між 10-11 та 14-15 роками. У психологічній літературі існує широкий спектр термінів, що стосуються цього віку, із

загальним набором синонімів: "критичний вік", "критичний період", "точка зламу", "перехідний період" тощо. Фахівці з дослідження підлітків вважають, що лише останній термін адекватно визначає природу явищ, що відбуваються в цей період. "Перехідний період" характеризується якісними змінами, що відбуваються в психіці дитини на стику двох вікових періодів і визначаються новоутвореннями. При переході від дитинства до дорослості людина проходить довгий шлях психічного розвитку. Через внутрішні конфлікти з собою та іншими, через зовнішню дезінтеграцію та внутрішнє сходження вони досягають "набуття" особистості [41, с. 32].

"Злети і падіння" в цьому віці зумовлені якісними змінами, які, з одного боку, пов'язані з появою значних суб'єктивних труднощів різного виміру всередині самих підлітків, а з іншого – з виникненням об'єктивних перешкод у їхній взаємодії з навколишнім середовищем. Таке розмаїття змін пов'язане з протиріччями підліткового віку. У двотомнику С. Холла, який вважається засновником психології перехідного віку, описано близько десятка таких суперечностей. У підлітковому віці висока активність змінюється раптовим виснаженням, несамовита радість – смутком, впевненість – збентеженням, егоїзм – альтруїзмом, високі моральні прагнення – низькою мотивацією, пристрасть до спілкування – замкнутістю, чутлива вразливість – байдужістю, загострений інтерес – духовною байдужістю, прагнення до читання перетворюється на презирство до читання, прагнення до нового, прагнення до реформ – на любов до стандартів і зразків, потяг до спостережливості – на нескінченний самоаналіз. Л. С. Виготський підкреслював, що такі протиріччя зустрічаються в підлітковому віці в 20 разів частіше [10, с. 51].

Сучасні дослідники підліткового віку сходяться на думці про важливість виявлення певних суперечностей. З одного боку, підлітковий вік - це період соціалізації, входження у світ людської культури та суспільних цінностей, а з іншого – період індивідуалізації, відкриття та утвердження свого унікального та неповторного "Я" [24, с. 5].

Між полюсами цього протиріччя, як на гойдалці, коливається вся молодь, але з різним ступенем вираженості. Більше того, залежно від

історичного періоду, саме суспільство по-різному "розгойдує" гойдалку, підвищуючи цінність особистості і знижуючи цінність суспільства. І підлітки найбільш чутливі до цих коливань, відображаючи їх у своїй свідомості, поведінці, спілкуванні та діяльності [35, с. 17].

Підлітковий вік – це час досягнень, але також і час певних втрат. Досягнення в підлітковому віці пов'язані зі стрімким набуттям знань і навичок, моральним становленням, самопізнанням і набуттям нового соціального статусу. Втрата підліткового віку пов'язана з втратою дитячого світогляду, безтурботним і безвідповідальним способом життя, втратою впевненості в собі, втратою віри у власні сили та пошук істини в собі та в інших. Крім того, досягнувши підліткового віку, молода людина опиняється в суперечливому становищі. Вона вже не дитина, але ще не утвердилася в дорослій культурі [55, с. 274].

Сьогодні в психологічній літературі пропонуються різні перспективи розуміння підліткового віку, а точніше підліткової кризи. З одного боку, ідея переломного моменту, різкої зміни в розвитку, внаслідок якої суттєво змінюються поведінка, мислення і сприйняття (що є необхідним і затребуваним), а з іншого – криза розуміється як психологічне відхилення (розлад), що супроводжується стражданнями, депресією і тривогою. Іншими словами, деякі психологи вважають, що цей період можна пройти без кризи (наприклад, Д.Д. Ельконін, М. Клеє, Н. Роттер). Інші, навпаки, наголошують на його конфліктах і кризах [4, с. 28].

У психоаналізі підлітковий вік вважається періодом тривалого розвитку особистості (пробудження лібідо, тобто сексуальної енергії, починається ще до статевого дозрівання), а тому те, що відбувається в цей період, пояснюється через особливості дитинства, які начебто відтворюються в підлітковому віці, що призводить до старих конфліктів (в тому числі й Едіпів комплекс) відроджуються.

Роберт Бернс вважав, що в поведінці підлітків є щось парадоксальне. Явний негативізм часто поєднується з очевидним конформізмом (або

поєднується з ним), а прагнення до автономії і незалежності може поєднуватися з проханням про допомогу і пораду.

Коулман спробував пояснити труднощі проблеми переходу з двох точок зору: психоаналізу та соціальної психології.

Л. С. Виготський був першим психологом, який ввів поняття критичного, перехідного, стабільного та періоду становлення в класифікацію періодів дитячого розвитку. Він запропонував відокремити критичний період підліткового віку від стабільного періоду юності і вважав, що перехідний період не потребує характеру "вибуху"; Л.С. Виготський вказував, що за всіма негативними симптомами кризи приховується позитивний зміст, який полягає головним чином у переході до нової, вищої форми розвитку. Підлітковий вік ніби індукує заборони і випробовує сили на їх подолання [21, с. 8].

Емпіричні дослідження, проведені в наш час, дають мало доказів на користь поняття конфліктної кризи в нормальному розвитку підлітків. Так, у дослідженні Доуена та Адельсона робиться висновок, що підлітковий вік розглядається багатьма як особливий етап у розвитку людини, але ця криза є винятком у цьому процесі. Зокрема, підлітковий вік не обов'язково характеризується психологічними потрясіннями і конфліктами (це було підтверджено лонгітюдними дослідженнями за участю дітей раннього віку і підлітків, які не виявляли симптомів психологічних розладів).

Підлітковий вік в основному характеризується драматичними якісними змінами, що зачіпають всі аспекти розвитку (фізичний, розумовий, соціальний і психологічний), деякі з яких відбуваються раніше, а деякі пізніше (наприклад, дівчатка розвиваються раніше, ніж хлопчики, і розвиток різних аспектів психіки відбувається нерівномірно). Таким чином, асинхронія розвитку може розглядатися як міжіндивідуальна (розбіжності в термінах психологічного розвитку у підлітків, що належать до однієї вікової групи), так і внутрішньоіндивідуальна (тобто відмінності розвитку в одного підлітка) [17, с. 168].

Підліткові кризи проходять три стадії:

1) Негативна (докритична) – стадія ломки старих поглядів, стереотипів і структур;

2) кульмінація кризи (зазвичай у віці 13 років);

3) посткризова фаза – час формування нових стереотипів і побудови нових структур [57, с. 98].

Існує два основних шляхи проходження вікової кризи (на це вказує і Р. Берн):

1) Криза незалежності. Симптоми: норовливість, упертість, негативізм, примхливість, зневага до дорослих, заперечення вимог дорослих, протест і бунт, ревності до власності тощо.

2) Криза залежності. Симптоми: надмірна слухняність, повернення до старих інтересів, смаків і форм поведінки [7, с. 38].

Завдання психології – допомогти підліткам зрозуміти, що з ними відбувається, і вчасно діагностувати крайні форми кризи. Для цього, однак, необхідно розуміти особливості цієї вікової групи. Це означає вивчити і зрозуміти зміни, які відбуваються в організмі підлітка.

1.4. Характеристика конфліктної поведінки та акцентуацій характеру в підлітковому віці

Визначення психологічних чинників, що зумовлюють виникнення, динаміку та кінцеві наслідки конфліктної поведінки, є важливим для розуміння психологічних механізмів, які контролюють поведінку особистості. Крім того, це питання є важливим для розробки методологічної бази психологічної діагностики, прогнозування та корекції міжособистісного конфлікту в більш широкому контексті [57, с. 68].

Конфлікт є біполярним явищем, яке проявляється в діяльності сторін, що беруть у ньому участь. Ідея "багатосуб'єктного" внутрішнього світу людини розглядається в працях багатьох авторів, особливо тих, які виходять зі структурної будови особистості. Наприклад, психоаналіз стверджує, що

конфлікт виникає в глибинах психіки як результат взаємодії внутрішніх структур і тенденцій психіки, зумовлених законами об'єктивного буття. Схильність до конфлікту є результатом викривлення базових установок людини, які виникають під впливом негативного досвіду, набутого в дитинстві [71, с. 35].

Психологічні конфлікти відіграють важливу роль у формуванні нових рис особистості та перебудові особистості, розв'язання яких є радикальною формою розвитку - зі змінами в структурі особистості та формуванням нових стосунків у підлітковому віці. Конфлікт виводить учасників на якісно новий рівень взаємодії, що передбачає переорієнтацію цінностей, усвідомлення і формування індивідуальних і колективних інтересів, зміни в структурах комунікації, руйнування старих схем виправдання і створення нових [2, с. 52]. Особливість ситуації підлітка полягає в тому, що він є "периферійною" особистістю. Дитина-підліток перебуває між двома групами. Вона вже не хоче належати до групи дітей, тому намагається перейти до групи дорослих, але дорослі її ще не приймають. Тому чим більший розрив між двома групами і чим довше підлітка не приймають, тим складнішим стає підлітковий вік. [31, с. 49].

Контраст між дитинством і дорослістю, в якому перебуває підлітковий вік, ускладнює засвоєння соціальних ролей і породжує багато зовнішніх і внутрішніх конфліктів. Крім того, існують проблеми індивідуальних відмінностей. Не існує так званого "середнього підліткового віку". Загальні закономірності виникають через індивідуальні відмінності, які залежать не лише від оточення та історії виховання підлітка, а й від особистісних рис [59, с. 23].

У роботах деяких психологів, особливо психіатрів, зустрічаються поняття "підлітковий комплекс" і "підліткова криза". Перше - це стан, в якому найкраще проявляються психологічні особливості підліткового віку, а друге - викликана ним зміна поведінки. Сутність підліткового комплексу складається з вікових особливостей, поведінкових патернів і специфічних поведінкових реакцій на впливи навколишнього середовища [61, с. 45].

Спілкування підлітків з однолітками є особливою сферою їхнього життя. Іноді воно стає настільки цікавим, що відходить на задній план навчання, знижуючи привабливість спілкування з близькими, але психологічні механізми таких ефектів часто невідомі вчителям і батькам. Конфліктні стосунки між молодими людьми ґрунтуються на конфлікті ініціатив. Основними чинниками конфліктної поведінки є рівень домагань, самооцінка та статус [7, с. 11].

Стосунки "молодь – викладач" включають конфлікти діяльності, стосунків і поведінки. Педагогічні конфлікти мають особливості, пов'язані зі специфікою освітньої діяльності, статусом учасників та їх різним віком. Конструктивні дії педагогів у конфліктах передбачають правильне оцінювання своєї позиції, опору на стосунки з батьками, використання впливу класного та педагогічного колективу, повагу до особистості підлітка та використання рекомендацій щодо оптимізації своєї взаємодії з учнями [13, с. 74].

Конфлікти між підлітками та їхніми батьками зумовлені деструктивністю внутрішньосімейних стосунків, недоліками у вихованні, індивідуально-психологічними змінами у психічному розвитку підлітка та особистісними особливостями самих дорослих. Конфліктна поведінка молоді виникає тоді, коли не враховуються вікові зміни в особистісних характеристиках і психіці, а форма і зміст спілкування з дорослими залишаються незмінними. Неконфліктним стосункам між дорослими і підлітками сприяють підвищення педагогічної культури батьків, організація сім'ї на колективних засадах, посилення інтересу батьків до внутрішнього світу дитини та словесної вимогливості до неї [6, с.16].

Питання психологічних детермінант конфліктної поведінки є важливим у дослідженні конфліктів, оскільки дозволяє виявити глибинні основи конфліктної поведінки. Для того, щоб краще зрозуміти конфлікт та управління ним, необхідно чітко визначити значення понять "конфлікт" та "конфліктна поведінка".

Необхідно чітко визначити зміст понять "конфлікт" і "конфліктна поведінка" [29, с. 74].

Представники ситуаційного підходу до конфлікту пропонують інтерпретації природи конфлікту та визначення конфлікту; У. Кралл визначає конфліктну особистість як учасника конфліктної взаємодії, тобто людину, яка більш схильна сприймати ситуацію як конфліктну, або визначається як людина, яка схильна до конфліктних реакцій на певні ситуації; на думку К. Хорні, конфліктність може бути ознакою "невротичної особистості", тобто невротичної реакції на життєві ситуації, які у здорових людей взагалі не викликають конфлікту [4, 273].

Незаперечним є той факт, що люди регулярно зазнають кардинальних змін у своїх стосунках і мають своєрідну тенденцію до зростання міжособистісного напруження. Ця схильність до емоційного напруження часто оцінюється оточуючими як своєрідна конфліктна потреба. Однак людина не усвідомлює її, а її виникнення пов'язане з глибокою особистісною потребою, яку важко модифікувати [66, с. 146].

Іншою основою конфліктності є неадекватність сформованих уявлень про інших, завищена самооцінка, яка не відповідає реальним можливостям людини, тенденція до самоствердження за рахунок інших. До них можна віднести стійку орієнтацію на переважне визнання негативних якостей інших і переважання негативних оцінок у взаєминах [68, с. 172].

У роботах Л.І. Божович, Л.С. Славіної, Б.С. Волкова та В.І. Ілійчука конфліктна поведінка розглядається як результат внутрішніх і зовнішніх суперечностей у суспільстві, мікросередовищі та особистості. Вона є результатом внутрішніх і зовнішніх протиріч між потребою в самостверженні та можливістю її задоволення, між самооцінкою та груповою оцінкою, між груповими вимогами та власними установками і переконаннями, тобто конфліктна поведінка – це конфліктна схильність людини у взаємодії особистісних і середовищних чинників [44, с. 56].

Конфліктність визначається як стійка риса особистості, яка накопичується завдяки вродженим схильностям та соціальному досвіду. Таке визначення можна знайти в роботах В.І. Ілійчука, Л.О. Петровської та В.І. Ващенко [8, с. 19].

Конфлікт передбачає певний рівень психічного напруження. Він може бути різним у різних людей і пов'язаний з рівнем психологічної стійкості людини. Психічно стійкі та нестійкі люди по-різному поведуться у складних ситуаціях. Психічно нестійкі підлітки не володіють ефективними способами подолання перешкод, що іноді призводить до феномену самоіндукованого негативного емоційного стресу: дезорганізована поведінка посилює стрес, який ще більше дезорганізує поведінку і призводить до "хвиль безладу" [27, с. 69].

Психологічна стійкість – це набута риса особистості, яка полягає у підтримці оптимально функціонуючого стану психічної енергії.

Конфліктостійкість є специфічним проявом психологічної стійкості і розглядається як здатність людини адекватно та безконфліктно вирішувати проблеми соціальної взаємодії [33, с. 327].

Структура конфліктостійкості включає емоційний, вольовий, когнітивний, мотиваційний та психомоторний компоненти. Тому, враховуючи той факт, що конфлікт і конфліктостійкість знаходяться на різних полюсах одного континууму, правомірно визначити структуру конфлікту як ідентичну структурі конфліктостійкості, але зі зворотним знаком.

Таким чином, компоненти конфлікту виглядають наступним чином:

- емоційний компонент (душевний стан людини в міжособистісних ситуаціях, невміння керувати своїм емоційним станом до і в конфліктних ситуаціях);

- вольовий компонент (нездатність людини до свідомої мобілізації сили та самоконтролю); та

- когнітивний компонент (включає рівень усвідомлення провокативної поведінки опонента, суб'єктивність та невміння аналізувати і прогнозувати ситуацію);

- мотиваційні елементи (відображають стан внутрішнього спонукання, що не сприяє адекватним діям або вирішенню проблем у конфлікті);

- психомоторні елементи (невміння володіти своїм тілом, керувати жестами та мімікою) [48, с.15].

Погоджуючись з вищезазначеними авторами в тому, що конфліктність – це риса особистості, а її основними чинниками є вроджені схильності та соціальний досвід, можна виділити три типи психологічних детермінант конфліктності у підлітків:

- детермінанти, пов'язані з психофізіологічними особливостями розвитку (пошкодження та інфекції головного мозку, генетичні порушення, розумова відсталість, особливості нервової системи, особливо процесів збудження та гальмування);

- психологічні детермінанти – особистісні особливості (гендерні характеристики, внутрішньосімейний статус розвитку, рівень самооцінки, особистісні акцентуації);

- соціальні детермінанти – фактори мікро- та макросередовища. Відповідно до визначення поняття "конфлікт", ці детермінанти включають соціальний досвід підлітка, тобто соціальну некомпетентність (неадекватне соціальне реагування), педагогічний контроль і, в деяких випадках, тип навчального закладу [11, с. 305].

Ці психологічні детермінанти різною мірою спричиняють підліткову конфліктність, тобто мають свою ієрархічну структуру. На нашу думку, важливе місце посідають психологічні детермінанти, зокрема ситуація розвитку в сім'ї [46, с. 401].

Сім'я вирішальною мірою визначає умови життя дитини в період, що передує підлітковому віку, з одного боку, запобігаючи багатьом шкідливим наслідкам, а з іншого – будучи найбагатшим джерелом вражень і переживань для дитини. Криза сім'ї спотворює ідеали підлітка, що призводить спочатку до змін у поведінці, а потім до змін у моральному характері та світогляді. Вулиця з її колом таких же підлітків стає вихователем розчарованої молоді. Жорстокість, упертість та аморальність лідерів, які не мають прив'язаності до сім'ї, штовхає їх на злочинну поведінку, спонукають до створення власних угруповань через потребу бути зрозумілими, прийнятими та підвищити власну самооцінку. Це призводить до нових конфліктів і невдач, які руйнують навчальні та трудові досягнення, підривають самооцінку та впевненість у собі.

Тому, вивчаючи психологічні детермінанти конфліктної поведінки підлітків, необхідно розрізняти прояви вікових особливостей і випадки власне девіантної поведінки [20, с. 141].

Підсумовуючи, слід сказати, що науковий аналіз явищ і подій, які набувають характеру конфлікту, набуває все більшого значення. Проблема підліткової конфліктності набуває особливого резонансу в останні роки. Це підтверджується інформацією, що подається в засобах масової інформації та зростаючим соціальним запитом на психологів, які працюють з важкими підлітками. Знання чинників молодіжної конфліктності необхідне для розвитку у підлітків здатності мати адекватну самооцінку, аналізувати ситуації міжособистісної взаємодії, модифікувати власну поведінку у стосунках з людьми і, як наслідок, трансформувати конфлікт у конфліктостійкість за допомогою активних методів навчання [9, с. 492].

На думку дослідників, мікросоціальні умови мають значний вплив на розвиток особистості протягом усього життя. При цьому, як зазначають В.Н. Мясичева, В.Л. Васильєв та Л.М. Зюбін, саме середовище відіграє провідну роль у детермінації девіантної поведінки молоді та опосередковує вплив біологічних особливостей [60, с. 209].

Індивіди не пов'язані безпосередньо з ширшим соціальним середовищем, але взаємодіють з ним через інтимне мікросередовище (ключові групи). Мікросередовище підлітка складається з батьків, однолітків та дорослих.

На думку Л.І. Божович, ступінь психологічного благополуччя дитини і вираженість феномену підліткової кризи залежать від особливостей взаємин з іншими людьми, переважно дорослими, від того, наскільки спілкування з ними задовольняє потребу зайняти нову "дорослу" життєву позицію, від того, наскільки підліток здатний досягти бажаного, особливо самостійно обраного. Від того, наскільки він долає зовнішні та внутрішні перешкоди, що заважають йому досягти моделі, залежить

Думка про несправедливість інших викликає у підлітків образи, вони починають вважати себе несправедливо постраждалими і стають агресивними до тих, хто знецінює їхню діяльність.

На нашу думку, причиною агресивної поведінки може бути те, що потреби підлітка не задовольняються. Підлітки опиняються в ситуації, коли вони відчувають гострий дефіцит важливих психосоціальних потреб, а їхня оцінка можливості задоволення цих потреб знижена, що призводить до стану роздратування, образи, фрустрації та гніву, який позначається узагальненим поняттям "фрустрація". Реакцією підлітка на фрустрацію є агресія. Іншими зовнішніми проявами фрустрації є прагнення втекти від складної ситуації, тобто джерела фрустрації, та апатія, яка проявляється в регресії поведінки. Зрозуміло, що такі прояви поведінки не сприяють формуванню позитивних стосунків між підлітком та оточуючими. Між ними формуються стійкі негативні стосунки [14, с. 53].

О.О. Бодарев та Л.І. Криворуп зазначають, що сфера спілкування підлітків з дорослими є складною. Дослідники пишуть: "..... виявили, що "існує досить стійкий зв'язок між тим, як вчителі дозволяють собі поводитися у спілкуванні з учнями, і характером поведінки, яку відчувають підлітки". Вчителі з різним стилем спілкування з учнями по-різному впливають на формування характерологічних якостей підлітків" [34, с. 186].

Тому нехтування вчителями особливостями підліткового самосприйняття призводить до розвитку деформованих і негативних стосунків з учителями та девіантної поведінки, що в кінцевому підсумку позначається на загальній незадоволеності дітей своїми стосунками з дорослими. Зокрема, підлітки прагнуть конфліктувати з дорослими, а не бути з ними рівними. Вони потребують уваги та розуміння з боку дорослих. Вчителі та батьки часто не приймають нову позицію дитини. Як наслідок, між дорослими і молоддю створюється психологічний бар'єр, для подолання якого багато молодих людей використовують агресивну поведінку [15, с. 67].

Таким чином, аналізуючи психолого-педагогічну літературу, яка розкриває особливості взаємовідносин молоді з оточуючими, можна

розглянути порушення взаємовідносин між молодими людьми та їхніми викладачами. Воно проявляється як байдужість або неприйняття і є наслідком неправильного педагогічного керівництва, що завдає шкоди особистісному розвитку студента.

Дослідження з позиції дорослого педагога передбачає виявлення деталей сімейних стосунків, які несуть у собі зерна агресивної поведінки і проявляються в більш-менш вираженій формі в підлітковому віці [26, с. 78].

На думку Д.І. Фельдштейна, перші знання про моделі агресивної поведінки діти отримують саме в сім'ї. Це підтверджується описами особливостей ідентифікації дітей з батьками, які в подальшому виступають своєрідним моральним ідеалом або орієнтиром для розвитку особистості підлітка. Діти найчастіше ідентифікують себе з батьком і матір'ю: згідно з дослідженнями А.П. Купріної та Д.І. Фельдштейна, ситуація сімейного виховання підлітків з агресивною поведінкою характеризується напруженим психологічним кліматом, частими конфліктами між матір'ю і батьком, нерідко із залученням інших членів сім'ї, неухважним ставленням батьків до своїх дітей. Характеризується напруженим психологічним кліматом, частими конфліктами між матір'ю і батьком, часто із залученням інших членів сім'ї, неухважністю батьків до дітей. Багато батьків застосовували авторитарні методи виховання (гіперопіка) та тілесні покарання. Одні батьки не втручалися в життя своїх дітей і надавали їм свободу, інші - не надавали достатньої підтримки та допомоги, були байдужими до проблем своїх дітей. Така взаємодія, як правило, сприяла формуванню у підлітків зневажливого ставлення до батьків, викликаючи почуття гніву, образи та неповаги. Думка батьків для підлітків не має значення. Вони не можуть суттєво вплинути на їхню поведінку [54, с. 126].

Негативна домашня атмосфера була причиною того, що в більшості випадків підготовка до школи не відбувалася, була формальною і викликала відторгнення та опір. Підлітки з агресивною поведінкою вирізнялися неухважністю, імпульсивністю та конфліктністю з учителями. Конфлікти часто виникали через успішність, поведінку, порушення шкільних правил та на

уроках. І як наслідок цих конфліктів виникають конфлікти у сфері емоційно-особистісних стосунків між учнями та вчителями, а також у сфері спілкування в процесі навчальної діяльності [42, с. 21].

Зміни у взаєминах підлітків з батьками відображаються на віковій динаміці мотивів і змісту їхнього спілкування. Однак, як відомо, багато батьків вважають, що підлітки - це діти, які повинні слухатися батьків, і не враховують вікові зміни в особистості підлітка. Незадоволеність спілкуванням з батьками, особливо з батьком (за А.П. Купріною), призводить до протестної поведінки [32, с.52].

Г.М. Пікарова пояснює складнощі, що виникають у взаєминах підлітків з дорослими, потребою в пізнанні себе і невмінням правильно аналізувати свої особистісні прояви, протиріччями, що виникають між рівнем, на який претендує підліток, і його реальним становищем у колективі, його ставленням до себе і ставленням до нього друзів, однолітків і дорослих. Ці складнощі зазвичай проявляються у вигляді конфліктів і порушених стосунків [67, с. 42].

Розглядаючи теоретичні та експериментальні дослідження з проблем взаємовідносин з батьками підлітків з агресивною поведінкою, можна зробити висновок, що агресивна поведінка підлітків зумовлена їхніми сімейними стосунками.

Таким чином, викривлене уявлення про ставлення підлітка до оточуючих, закріпившись, стає певною позицією підлітка і визначає весь його подальший розвиток. Підлітки, які реагують агресивною поведінкою, знаходять причину своїх невдач у несправедливості та недоброчливості оточуючих, а не у власних недоліках. Порушення стосунків у підлітковому віці полягає в позиції "я поганий – вони всі погані" і "я хороший – вони всі погані", у русі до людей і від людей [56, с. 284].

На основі вищезазначених досліджень можна говорити про суперечність між ідеальними та реальними установками підлітків з агресивною поведінкою, що призводить до виникнення у підлітків неадекватного ставлення до себе, оточуючих та наслідків своєї діяльності. Все це призводить до виникнення у підлітка негативних станів – роздратування, образи, гніву, образи і люті – і є

початком формування мотивів агресивної поведінки. Переживання цих станів призводить до того, що у підлітка з'являється потреба (бажання) зняти психічне напруження і розрядити обстановку. Це бажання призводить до формування поки що абстрактної мети: що зробити, щоб задовольнити бажання покарати кривдника. Після того, як намір покарати або помститися сформований, вони починають шукати конкретні шляхи і засоби для досягнення своїх абстрактних цілей. Підлітки розглядають конкретні варіанти агресивної поведінки, вибір яких визначається їхньою оцінкою ситуації та власних можливостей, ставленням до причин конфлікту та ставленням до його вирішення. Після того, як всі ці способи поведінки пропущені через "внутрішній фільтр", підліток переходить до формування мотивів агресивної поведінки. Іншими словами, формування наміру здійснити конкретну агресивну поведінку, не обов'язково проти кривдника, а проти конкретного об'єкта. На цьому етапі відбувається вибір конкретного акту агресії та прийняття рішення. Це рішення призводить до появи імпульсу до досягнення мети. На цьому процес формування мотиву агресивної поведінки закінчується. В результаті формується складний психологічний комплекс. Цей комплекс включає в себе потребу (бажання) підлітка реагувати на конфліктні ситуації (наприклад, напади інших), способи і засоби цієї реакції та обґрунтування того, чому саме вони були обрані. Таким чином, у підлітка з'являються причини агресивної поведінки, які пояснюють, чому він прийшов до розуміння необхідності такої поведінки (що її мотивує), чого він хоче досягти (яка мета), як і, можливо, для кого [47, с. 72].

На думку В.А. Авеліна, А. Бандури та Л.М. Семенюк, агресивна поведінка виникає з моменту виникнення конфліктних (у спілкуванні) або фрустраційних (у діяльності) ситуацій, які відіграють роль зовнішніх подразників. Аналіз досліджень з феноменології агресії показує, що структура агресії має три компоненти: когнітивний, емоційний та поведінковий. Ці компоненти знаходять своє відображення в особливостях прояву агресії у підлітків.

Когнітивний компонент агресії представлений в рамках конфлікту

думок, бажань, інтересів та цілей між партнерами по спілкуванню. Емоційний компонент проявляється в небажанні комунікативного суб'єкта знаходити компроміс, що призводить до ворожих стосунків. Дія когнітивного та емоційного компоненту проявляється у поведінковому компоненті, який проявляється у непокорі, грубій поведінці, бійках, крадіжках, наклепах, блефуванні, порушенні шкільних правил та хуліганстві.

Детермінантами когнітивного компонента агресії є переживання образи, уражене самолюбство, незадоволеність ставленням близьких, бажання не виставляти на показ слабкі сторони своєї особистості, прагнення завоювати авторитет, бажання довести свою значущість і бажання отримати схвалення [25, с.27].

Детермінантами афективного компонента агресії є специфіка біологічної основи особистості, нейродинамічні та психодинамічні особливості темпераменту та декілька типів акцентуацій особистості. Критеріальними показниками вищезазначених параметрів є емоційна збудливість, дратівливість, тривожність, деякі емоції, що належать до так званого комплексу ворожості (гнів, відраза, презирство), почуття страху, образи, запальність, зарозумілість, підозрлість, нетерпимість до інакомислення і непоступливість. Вони схиляють суб'єкта до стану конфронтації. На думку багатьох вчених, саме запальність, образа і мстивість найбільше сприяють агресивній поведінці.

У роботі А.А. Ліна зазначається, що на виникнення агресивної поведінки в підлітковому віці, крім збудливості, впливає така риса особистості, як демонстративність. Демонстративний підліток або молода людина завжди намагається впливати та привертати увагу оточуючих. Це виражається в марнославстві, яке часто носить демонстративний характер. Очевидно, що надмірне марнославство призводить до образи та зарозумілості і відіграє важливу роль у виникненні агресивної поведінки. Сукупна дія цих характеристик визначає готовність людини до агресивної поведінки на емоційному та поведінковому рівні [36, с. 7].

У рамках дослідження поведінкової складової агресії необхідно

звернутися до форм її прояву. Багато зарубіжних дослідників, зокрема Хьюїтт і Дженкінс, поділяють підлітків з агресивною поведінкою на дві групи. До першої групи належать молоді люди з соціалізованими формами асоціальної поведінки, які не характеризуються психічними або емоційними розладами, а до другої - діти з несоціалізованою агресивною поведінкою, яка характеризується різними психічними розладами.

Поведінковий компонент агресії проявляється у підлітків, на відміну від дорослих. Підлітки порушують тишу, псують громадське майно, в тому числі агресивними висловлюваннями. У цьому випадку дорослому необхідно обрати правильну позицію. Це означає твердо, спокійно і доброзичливо приймати спроби перевести ситуацію в конфліктну площину. Якщо дорослий не погодиться, між ним і підлітком виникне подальший конфлікт.

Агресивна поведінка, яка трапляється в повсякденному житті молодшої людини, природно відокремлюється від соціальної поведінки та серйозних проступків, незалежно від порушення правових норм. Агресивна поведінка в сім'ї зазвичай належить до сфери вивчення особистісної агресії, пов'язана з міжособистісними конфліктами і є предметом досліджень у психології та педагогіці. Однак, в.н. На думку В.М. Мясіщева, неможливо відокремити особистісний та соціальний аспекти проблеми, і навіть якщо ворожі та вузькоособистісні стосунки спочатку здаються лише особистими проблемами, вони можуть накопичуватися та переростати з особистих проблем у кримінальні справи.

Н.В. Аликіна стверджує, що оскільки агресія як прояв природної захисної реакції на небажану конфліктну ситуацію в підлітковому віці може займати статус своєрідної захисної форми поведінки, яка в девіантній та делінквентній поведінці є викривленим способом задоволення потреб і відображає проблеми самореалізації, то аналогія між побутовою агресією та кримінальною Ми вважаємо, що аналогія між агресією та кримінальною агресією є допустимою [62, с. 257].

Численні вітчизняні та зарубіжні автори розглядають агресивну поведінку як девіантну поведінку, що відхиляється від норми і виключає її

адаптивну функцію. На думку авторів, відчуття саморуйнування, відчуття невідповідності вимогам змушує підлітків обирати між підтримкою вимог і продовженням болісного переживання саморуйнування або підвищенням самооцінки, діючи всупереч цим вимогам.

Підлітки часто обирають останнє. Як наслідок, установки, референтні групи та поведінка підлітків стають все більш антинормативними, що штовхає їх на шлях девіантності.

Агресивна поведінка розглядається як деструктивна та шкідлива, що призводить до фізичної та психологічної шкоди. Аналізуючи роботи багатьох дослідників (Л.М. Зюбіна, Я.Л. Коломінського, В.Г. Степанова, Р.І. Цветкової), вони розглядають агресію як адаптивну реакцію, прояв механізмів психологічного захисту; В.Г. Степанов стверджує, що "як прояв дезадаптації до соціального середовища агресія чітко проявляється у віці від 10 до 13 років", - пише він.

Адаптаційні механізми агресії в підлітковому віці розглядаються в дослідженнях Л.Б. Філонова. Вивчаючи поведінку підлітків, які перебувають "на межі агресії", автор встановив її продуктивний і природний адаптивно-дослідницький характер.

Для дослідників поведінка підлітків, які досліджують межі прийняттого, є природним явищем. Вона є раціональною, якщо не виходить за межі прийняттого для суспільства. Водночас пошук меж виявляється межею, яка легко може привести до девіації [49, с. 117].

Аналіз літератури також показує, що конструктивна агресія сприяє позитивній адаптації з раннього віку. Спочатку вона виконує сигнальну функцію, вказуючи на появу дезадаптивних проблем. З розвитком активності дитини агресія виконує іншу компенсаторну функцію, сприяючи виробленню адекватних способів пристосування до навколишнього середовища. На відміну від конструктивної агресії, деструктивна агресія не призводить до адекватної адаптації, а проявляється як девіантна поведінка.

На нашу думку, агресивна поведінка є наслідком порушення взаємовідносин між підлітком і навколишнім середовищем. Усім дітям

притаманна потреба у позитивному ставленні з боку оточуючих. Коли ця важлива соціальна потреба не задовольняється, дитина переживає негативні почуття і намагається знайти вихід із травмуючої ситуації [49, с. 87].

На думку І.Б. Котової, Д.І. Фельдштейна та Є.Н. Сіянова, найоптимальнішим виходом з цієї ситуації є відповідне виховне керівництво. Дорослі повинні допомогти молодим людям підвищити свою успішність і знайти інші сфери, в яких вони можуть підвищити самооцінку. За відсутності відповідного виховного впливу природним виходом із ситуації, що склалася, є формування у молоді з агресивною поведінкою негативного ставлення до оточуючих. Джерелом негативних установок підлітків з агресивною поведінкою є несприятливе середовище, яке їх оточує.

Звинувачення в несправедливості, егоїзмі, підлості та нездатності щось зробити з боку вчителів можуть призвести до рецидиву агресивної поведінки та закріплення негативних стосунків. Під негативними установками підлітків, які поводяться агресивно по відношенню до оточуючих, криється емоційно-оцінне ставлення, яке виражається в антипатії та неприйнятті і вважається шкідливим для особистісного розвитку молодшої людини [21, с. 27].

Отже, з аналізу психолого-педагогічної літератури можна зробити висновок, що девіантна поведінка та кризи психічного розвитку підлітків, у тому числі й агресивні форми поведінки, залежать від стосунків підлітків з оточуючими. Таким чином, агресивна поведінка є результатом порушення системи ставлень, в якій перебуває підліток, і є викривленим типом взаємодії з іншими. Аналіз досліджень, присвячених вивченню мотивів агресивної поведінки, показав, що агресивна поведінка у підлітків є

Як засіб досягнення важливих цілей.

Засобом психологічної розрядки, заміщення нереалізованих бажань і переключення діяльності;

Задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні, як самоціль.

Слід зазначити, що підлітковий вік – це час криз. Це і криза ідентичності (депресивні тенденції та суїцидальна поведінка), і криза авторитету (протести проти батька), і сексуальна криза (зміна сексуальності з оральної на

гінекологічну), і страх самотності, і прийняття нових соціальних ролей, і гормональний дисонанс.

У цей період з'являється низка поведінкових розладів. Те, що раніше вважалося ненормальним, тепер є нормою: 90% підлітків мають ту чи іншу форму акцентуації особистості.

У підлітковому віці акцент на слабкості характеру посилюється і створюються передумови для формування девіантної поведінки в підлітковому віці. Тому виникає питання, як акцентуації характеру впливають на девіантну поведінку в підлітковому віці.

Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє зробити висновок про те, що відхилення в поведінці підлітків, в тому числі й агресивні форми, кризи психічного розвитку залежать від стосунків підлітків з іншими людьми. Таким чином, агресивна поведінка є наслідком порушень системи ставлень, в якій знаходиться підліток і є викривленим видом взаємодії з оточуючими. Аналіз досліджень, які розглядають мотиви агресивної поведінки, показав, що агресивні дії підлітків виступають:

- ✓ як засіб досягнення значущої мети;
- ✓ як спосіб психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби і переключення діяльності;
- ✓ як самоціль, що задовольняє потребу в самореалізації самоствердженні.

Слід зазначити, що підлітковий період – це період криз. У цьому віці вирішується глобальна кількість питань: криза ідентичності (схильність до депресій і суїцидальної поведінки), криза авторитетів (протест проти батька), сексуальна криза (зміна ерогенних зон з оральної на гінетальну), страх самотності, прийняття нових соціальних ролей, гормональний дисонанс – таким чином виходить розтягнутий у часі емоційно-соціальний психологічний стрес.

Для цього періоду життя характерне виникнення різних форм порушень поведінки. Те, що раніше вважалося аномалією зараз увійшло в критерій норми, - 90% підлітків мають певний тип акцентуації характеру.

У підлітковому віці акцентуація слабкості характеру посилюється і створює передумови для формування девіантної поведінки в підлітковому віці. Тому виникає питання, яким чином акцентуація характеру впливає на девіантну поведінку в підлітковому віці.

На думку К. Леонгардта та О. Лічко, акцентуація особистості - це дисгармонія розвитку особистості, при якій підвищена вираженість окремих рис визначає вразливість індивіда до певних впливів і ускладнює адаптацію в певних ситуаціях. Відомий дослідник акцентуацій особистості О.Є. Лічко класифікує акцентуації особистості в підлітковому віці на 11 основних типів і 20 змішаних типів. Кожен тип акцентуації особистості має сильні і слабкі сторони, які найбільш яскраво проявляються в підлітковому віці. У людей певні риси характеру сильно загострені (акцентуйовані) і за певних обставин можуть призводити до однотипних конфліктів і нервових спалахів. Найчастіше акцентуація особистості відбувається в підлітковому віці [2, с. 31].

Сучасна наука вважає, що залежно від ступеня вираженості розрізняють два типи акцентуації особистості - явний і прихований.

Явна акцентуація. Цей тип акцентуації належить до крайнього варіанту норми. Цей тип характеризується наявністю певних стійких рис характеру. Розпізнати цей тип можна за допомогою детального збору анамнезу, інформації від родичів, спостереження за однолітками, а також за результатами експериментальної патохарактерологічної оцінки особистості за допомогою діагностичного опитувальника. У підлітковому віці особистісні риси часто загострюються, а під впливом психогенних факторів можуть виникати часткові розлади адаптації та поведінкові девіації. У дорослому віці риси особистості залишаються досить акцентуйованими, але компенсуються і зазвичай не заважають адаптації.

Прихована акцентуація. У звичайних умовах певні типи рис особистості можуть бути слабо виражені або не виражені зовсім. Навіть при тривалому спостереженні, контакті з різними людьми і детальному знанні їх біографії може бути важко однозначно визначити конкретний тип особистості. Психогенні фактори не викликають психічних розладів. Навіть коли такі риси

з'являються, вони зазвичай не призводять до серйозної соціальної дезадаптації [1, с. 123].

Підлітки з явними особистісними акцентуаціями є групою "підвищеного ризику" і піддаються специфічним шкідливим впливам середовища та психологічним травмам. Коли психологічні травми або складні ситуації впливають на "слабкі місця" цього типу акцентуації особистості, відповідні риси особистості загострюються, впливаючи на всю поведінку у вигляді емоційних реакцій. Ці реакції короткочасні і зазвичай тривають менше доби. Емоційні реакції проявляються в агресії по відношенню до інших, втечі від емоційних ситуацій та розігруванні насильницьких ситуацій.

Найчастішими розладами, що спостерігаються у підлітків, є поведінкові відхилення, такі як правопорушення, алкоголізм та суїцидальна поведінка. Зміна ситуації на більш сприятливу зазвичай усуває ці розлади.

Слід виділити найбільш важливі явища в динаміці особистісної акцентуації (Личко О.Є., 1981):

1) загострення акцентуованих рис особистості в підлітковому віці, пом'якшення і корекція загострень в юнацькому віці (перехід від явної до прихованої акцентуації);

2) загострення певних рис із прихованою акцентуацією під впливом психологічної травми або складних життєвих обставин;

3) поява транзиторних порушень на тлі акцентуації - відхилень у поведінці, гострих емоційних реакцій, неврозів та інших реактивних станів;

4) зміна типу акцентуації особистості внаслідок конституціональних механізмів або впливів середовища;

5) формування набутої психопатології. При набутій психопатології акцентуації особистості є основою для вибіркової сприйнятливості до певних несприятливих впливів середовища [2, с. 48]. Підлітки з особистісними акцентуаціями мають високий ризик розвитку розладів психічного здоров'я через несприятливий вплив навколишнього середовища та психологічних травм. Особистісна акцентуація, екстремальна зміна норм, виступає як фактор,

що підвищує ризик розвитку психогенних нервово-психічних та поведінкових розладів.

Аналіз наукової літератури та результати експериментальних досліджень дають змогу виокремити чинники, які сприяють формуванню особистісної акцентуації у підлітків:

1) Умови виховання, що формують негативні риси особистості та негативні поведінкові тенденції: бездоглядність, гіперопіка, жорсткі стосунки між батьками та дітьми або між підлітками та вчителями, завищені вимоги та очікування до дитини, дефіцит батьківської любові та спілкування з дитиною. Ці тенденції закладають основу для цих симптомів;

2) дезадаптивні поведінкові стереотипи акцентуєваних підлітків стають реальністю при зіткненні з перешкодами в діяльності, що задовольняє особистісно значущі потреби; на думку О.Г. Асмолова, школа має бути місцем для вільного і природного прояву індивідуальності дитини, а ця свобода – це безпека і психологічний комфорт інших членів колективу і має бути обмежена лише повноцінною освітньою програмою підлітка. Психологи вважають, що авторитарний стиль спілкування та примусовий характер навчання в системі "вчитель-учень" сприяють психологічному та емоційному перевантаженню учнів, підвищенню конфліктних ситуацій та різних форм дезадаптивної поведінки. Знання вчителями моделей дезадаптивної поведінки та психологічних проблем підлітків може допомогти їм запобігати проявам поведінкових відхилень та будувати стосунки з підлітками таким чином, щоб вони поступово зникали;

3) одним із чинників, що сприяють підлітковій кризі, є її "когнітивна криза". Тобто розширення сфери діяльності та взаємодії підлітка значно перевищує його психологічні можливості. Це призводить до збільшення частоти порушень діяльності та психологічних зривів [14, с. 86].

Незважаючи на те, що тема акцентуацій особистості підлітка є традиційною для підліткової психології, вона не втратила своєї актуальності. За останнє десятиліття, у зв'язку зі зміною життєвих обставин, критерії оцінки

та прояву особистісних рис зазнали певних модифікацій і значно ускладнилися (В.П. Дворщенко, В.М. Нікітін, Ю.В. Попов).

У підлітків тип акцентуації особистості багато в чому визначає особливості поведінки в різних умовах і під впливом різних ситуацій. На основі знань про цей тип можна прогнозувати поведінку в певних ситуаціях. Можна передбачити психологічні чинники, які призводять до саморуйнівної поведінки та форми, які вона може приймати.

Типологія акцентуацій особистості базується на клінічному (психіатричному) та психологічному підходах. Клінічний підхід включає такі типи акцентуацій особистості, як гіпертимний, циклоїдний, тривожно-постійний, астено-невротичний, сенситивний, психоспастичний, шизоїдний, епілептичний, істероїдний і нестійкий типи (А. Личко); психологічний - гіпертимний, циклоїдний, тривожно-постійний, астено-невротичний, сенситивний тип, тривожно-педантичний тип, інтровертований тип, збудливий тип, директивний тип, нестійкий тип (типологія К. Леонгарда) [1, с.108].

Гіперактивний тип у підлітків підкреслюється їх особистістю. Основною характеристикою осіб, які належать до цього типу, є постійний піднесений настрій, лише зрідка трапляються спалахи агресії. Це може бути викликано негативним впливом з боку оточуючих, особливо раптовим придушенням бажань і намірів підлітка, спробами підпорядкувати його своїй волі.

Діти з гіперфізичними рисами особистості товариські, соціально активні, жестикулюють, агресивні, часто прагнуть бути лідерами, мають неабиякі організаторські здібності та оптимістичний настрій.

В умовах суворої дисципліни, монотонної роботи та ізоляції можуть бути конфронтаційними. Їх не цікавлять одноманітні уроки або рутинна діяльність. Як правило, чим нижча загальна мотивація до навчання у підлітків з гіпертимною поведінкою, тим складніше їм займатися уроками, не відхиляючись від своєї поведінки. Найкращий спосіб нейтралізувати гіпертимію в процесі навчання – залучити їх до цікавих, різноманітних і доступних видів діяльності.

Нормальному розвитку особистості підлітків з акцентуваною гіпертимією може зашкодити як відсутність нагляду (притаманна їм жага до пригод та азарту може мати небажані наслідки), так і суворий контроль, проти якого вони категорично протестують. Такі діти можуть цінувати доброзичливе і шанобливе ставлення до себе з боку вчителів і ставати активними помічниками, лідерами підліткових груп, організаторами корисних справ [1, с. 109].

Циклоїдний тип акцентуації особистості у підлітків. Цей тип акцентуації особистості найчастіше спостерігається у старшому підлітковому та ранньому юнацькому віці. Він характеризується циклічними (від тижнів до місяців) коливаннями настрою і життєвого тону. У періоди підвищеного настрою діти з циклоїдним типом проявляють ознаки гіперактивного типу. У періоди пригніченого настрою різко знижується контакт, підліток стає тихим і песимістичним. Навіть незначні проблеми, пов'язані з поганими оцінками, сприймаються ним дуже важко. На зауваження та звинувачення з боку дорослих вони реагують роздратуванням, грубістю та гнівом, можуть навіть ще більше засмутитися. Підлітки з таким акцентуацією особистості дуже вразливі до радикальної ломки їхніх життєвих стереотипів (зміна місця проживання або навчання, втрата друзів і родичів) [1, с. 110].

Серйозні невдачі та звинувачення з боку оточуючих можуть поглибити депресію та спровокувати гострі емоційні реакції з можливістю суїцидальних спроб. Оптимальна позиція родичів і вчителів щодо депресивних підлітків - це ненав'язлива турбота і увага (категорично заборонено ставити питання на кшталт "чому в тебе поганий настрій"). У цей період необхідно максимально знизити вимоги до підлітка і забезпечити теплі стосунки зі значущими людьми (батьками, друзями).

Тип нестійкої особистості у підлітків. Характеризується коливаннями настрою, на які переважно впливають зовнішні обставини. Оскільки ця риса в тій чи іншій мірі присутня у всіх підлітків, то різкі зміни настрою з тривіальних причин (наприклад, недоброзичливий погляд випадкового партнера, ненавмисне образливе слово, звичайний жарт або комплімент)

свідчать про нестійкий акцентуацію. Такі підлітки або абсолютно оптимістично, або вкрай песимістично дивляться на майбутнє і свої перспективи.

Часта зміна настрою пов'язана з глибиною їхніх переживань. Настрій впливає на самопочуття, апетит, оцінки, бажання бути на самоті або в галасливій компанії. На тлі примхливості можуть відбуватися конфлікти з однолітками і дорослими, короткочасні емоційні сплески і подальше швидке каяття і пошук примирення.

Хоча нестабільні підлітки іноді здаються легковажними, насправді вони можуть розвивати глибоку і щиру прив'язаність до сім'ї та друзів і бути дуже чутливими до доброти і підтримки. Іноді достатньо короткої, довірливої і підбадьорливої розмови, щоб підняти їм настрій. Вони приймають турботу з вдячністю. Якщо вчителі хочуть ефективніше впливати на нестабільних підлітків, вони повинні уникати звинувачень і покарань, бути більш корисними і виявляти прихильність [1, с. 111].

Бронхоневротичний тип акцентуації особистості підлітка. Основними рисами цього типу є підвищена фізична та розумова втомлюваність, дратівливість і схильність до іпохондрії (дистресовий стан, що характеризується надмірною увагою до свого здоров'я). Підлітки особливо втомлюються під час виконання розумових завдань. Слабкість підвищує збудливість і заважає орієнтуватися в ситуації. Емоційні спалахи викликані підвищеною дратівливістю під час втоми. Однак неврологи-астматики швидко втрачають сили, коли зриваються. Наприклад, коли його штовхає сусід, емоційний невротик реагує на це неприємним криком, б'є його книгою і плаче за дверима, відчуваючи свою провину. Вчителі знають, що астматичні невротики схильні до перезбудження, і повинні враховувати, що інші учні можуть спровокувати дитину на подібну реакцію і зірвати заняття. Тому дітей з астенічним акцентом не слід карати.

Діти з неврастенічним невротичним типом схильні щодня проходити через цикли піднесення та виснаження. Вони найкраще пристосовані до інтенсивної навчальної роботи на другому і третьому уроках, на початку і в

середині тижня і в першій половині семестру (третій семестр особливо важкий).

У спілкуванні з нервовими учнями вчителі виявляють максимум терпіння і щирого співчуття, ретельно приховуючи більшість невдач і помилок, які виникають на тлі втоми, і вміло акцентуючи увагу на успіхах учня [1, с.112].

Сенситивний тип молодіжної особистості. Цей тип надзвичайно вразливий, боязкий і має сильне почуття неповноцінності. У школі їх лякає велика кількість людей (однокласників, молодших, старших), шум, бійки на перервах тощо, але коли вони звикають до свого класу і терплять навіть від деяких учнів, то неохоче переходять в інший клас. Як правило, такі підлітки старанно вчаться, але соромляться відповідати на питання в класі, боячись спіткнутися або викликати сміх. Вони часто приховують свої знання, щоб однолітки не сприймали їх як перспективних або занадто зразкових [1, с. 113].

Сенситивні підлітки мають нижчий за середній рівень контактів. Вони надають перевагу вузькому колу друзів, рідко конфліктують, займають пасивну позицію і здебільшого тримають свої образи при собі. Їм притаманні альтруїзм, співчуття, радість за успіхи інших, почуття обов'язку і совісті. У них рано формуються високі морально-етичні вимоги до себе та інших.

Неповноцінність у сенситивних підлітків призводить до особливо вираженої надкомпенсаторної реакції. Тому вони шукають самоствердження саме там, де відчувають себе неповноцінними. Дівчата намагаються показати життєрадісність і товариськість, а хлопці поведуться розкуто і зарозуміло, прагнуть продемонструвати свою енергію і волю.

Сенситивні підлітки є найбільш вразливими у стосунках з оточуючими. Ситуації, в яких вони стають об'єктом насмішок, підозрюються в негативній поведінці або безпідставно звинувачуються, можуть бути для них нестерпними. Це призводить до гострих емоційних реакцій і депресії, що призводить до конфліктів [1, с. 113].

Тривожно-педантичний тип акцентуації характеру підлітків. Підлітки цього типу нерішучі, інтроспективні, тривожні та підозрілі. Схильні до

нав'язливих страхів, думок та ідей. Тривожність і педантичність мислення та нерішучість у поведінці взаємопов'язані. Необхідність робити самостійний вибір призводить до тривалих і нестерпних вагань. Нерішучість часто призводить до надмірної компенсації, яка набуває форми раптової впевненості в собі, рішучих суджень і поспішних дій у ситуаціях, де потрібні розсудливість і обережність. Невдачі, що виникають внаслідок такої поведінки, лише посилюють нерішучість і сумніви.

У спілкуванні з підлітками з таким типом акцентуації вчителям і батькам слід дотримуватися оптимістичного стилю спілкування, уникати методів покарання і залякування, практикувати заохочення, підтримувати їхню активність і самостійність. Якщо виникають непорозуміння (наприклад, щодо дисципліни, навчання), їх слід вирішувати негайно і конструктивно, з позитивним настроєм [1, с. 114].

Підлітки з *інтровертованим типом особистості*. Важливими характеристиками таких підлітків є замкнутість, відстороненість від зовнішнього світу, невміння або небажання встановлювати контакт з іншими, знижена потреба у спілкуванні. У підлітків-інтровертів часто поєднуються суперечливі особистісні та поведінкові характеристики, такі як черствість і надмірна чутливість, впертість і гнучкість, уважність і довірливість, млява бездіяльність і наполеглива цілеспрямованість, надмірна прихильність і мимовільна антипатія, раціональні судження і нелогічна поведінка, багатий внутрішній світ і обмежене зовнішнє самовираження. Все це свідчить про відсутність внутрішньої єдності в структурі особистості підлітків-інтровертів [1, с. 114]. Такі діти бурхливо реагують на некоректні та нешанобливі спроби дорослих проникнути в їхній внутрішній світ. Ізоляція від зовнішнього світу ускладнює соціалізацію підлітків, особливо корекцію моральних та інших установок, які не відповідають соціальним нормам. Інтроверсія посилюється надмірним домінуванням, опікою та суворим покаранням за непослух. Щоб знайти підхід до таких підлітків і викликати в них довіру, вчителі повинні виявляти щирий інтерес до їхніх захоплень, справ і взагалі особистості [1, с. 115].

Збудливий тип особистості підлітка. Підлітки з таким типом акцентуації особистості часто бувають запальними, похмурими, дратівливими, злими і навіть агресивними. У них низька мотивація до навчання і досить високі очікування щодо успішності. Вони можуть боротися за свої оцінки різними способами, наприклад, підлещуючись або навіть конфліктуючи з учителем. У таких випадках вчитель має надавати їм можливості, на які вони заслуговують, для отримання високих оцінок (реалізуючи принципи диференціації та індивідуалізації у навчанні), водночас доброзичливо спростовуючи оцінки, які не відповідають їхнім очікуванням і уявленням [1, с. 115].

Важливо не провокувати конфронтацію, оскільки молодь легко піддається емоційному зараженню. Однак необхідно спілкуватися з ними в доброзичливому тоні та постійно контролювати їхню поведінку в класі, на перервах і під час позакласних заходів. Вчителі повинні ставитися до таких молодих людей доброзичливо, послідовно і тактовно, але водночас вони повинні захищати своїх однокласників від їхніх витівок.

Одним із способів корекції поведінки дітей, чия поведінка підкреслює цю характеристику, є звернення до їхньої свідомості та самосвідомості, а також аналіз та оцінка їхньої поведінки в індивідуальних бесідах. Важливо, щоб учні навчилися брати активну участь у бесідах і розповідати про свої почуття, переживання та проблеми. Вчителі повинні запобігати агресивним реакціям у збудливих підлітків за допомогою довірливого тону, ніжних дотиків і легкого гумору. Будь-який вплив педагога не повинен зачіпати гідність дитини [1, с. 116].

Демонстративний тип підкреслює характер підлітка. Підліткам з таким типом притаманний егоцентризм, сильне бажання уваги та співчуття до себе. Їхнє ставлення до навчання залежить від того, наскільки воно сприяє задоволенню їхніх головних потреб: бажання бути визнаним і виділитися серед учнів. Там, де інтелект розвинений, рівень успішності таких дітей найчастіше середній, а ставлення до предмета - вибіркове. Успішність вища з тих предметів, які викладають вчителі, з якими вони мають добрі стосунки, і

навпаки. Демонстративні підлітки виправдовують свої невдачі в школі впливом зовнішнього середовища.

У таких ситуаціях вчителі повинні прагнути допомогти учням зрозуміти, що найвірніший спосіб завоювати увагу і повагу оточуючих - це займатися соціально значущою і корисною діяльністю, і дати можливість підліткам брати участь у такій діяльності. Це може бути участь у класних і шкільних заходах, театральних і спортивних гуртках та змаганнях. Це допоможе їм відчувати значущість своїх зусиль і вмінь та привернути увагу до себе, оскільки кожен з них робить щось своє [1, с. 116].

Нестійкий тип акцентує увагу на особистості підлітка. Цей тип підлітків характеризується переважно патологічною слабкістю волі. На їхню соціальну поведінку більше впливають люди, які їх оточують, ніж вони самі. Для таких дітей особливо небезпечні зміни в середовищі проживання. Це пов'язано з тим, що вони часто втрачають контроль над своєю поведінкою, в результаті чого їх лінь проявляється в повній мірі.

Щоб поліпшити їхній характер, дуже важливо керувати їхньою поведінкою і діяльністю, особливо шкільними заняттями. Підвищена вимогливість має поєднуватися зі щирою зацікавленістю дорослого в успіхах учня та позитивним емоційним контактом з ним [1, с. 117].

Таким чином, за несприятливих умов особистісний розвиток підлітків характеризується протиріччями, дисгармонією та появою особистісних особливостей.

Поширеним типом акцентуації, характерним для пубертатного періоду, є гіпертимний. У дівчат поряд з гіпертимним переважає тонкий тип акцентуації особистості.

Сьогодні підлітковий вік характеризується задоволенням самопочуттям, гарним і стабільним настроєм, який загострюється об'єктивними причинами. Тривожність викликана занепокоєнням і невпевненістю в собі, в близьких людях.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Проаналізувавши наукову психологічну літературу з обраної проблематики, можна зробити висновок, що конфлікт як соціально-психологічне явище включає такі елементи: предмет конфлікту – питання, з приводу якого виникає конфлікт; конфліктна ситуація, в якій виражається характер і ступінь конфліктності; учасники конфлікту мають свої цілі і через конфлікт намагаються реалізувати ці цілі намагаються реалізувати ці цілі; причини конфлікту сторін; інцидент як дія сторін у тій чи іншій формі взаємного протистояння; засоби та їх використання конфліктуючими сторонами; умови,

Конфлікт – це зіткнення несумісних і суперечливих тенденцій у свідомості людини в міжособистісних і міжгрупових відносинах, що супроводжується серйозними негативними переживаннями.

На основі теоретичного аналізу можна також виділити наступні найважливіші ознаки конфлікту. По-перше, це протиріччя і протиборство суб'єктів конфлікту, якими є групи, спільноти та індивіди; по-друге, наявність протиріччя між інтересами, цінностями, цілями і мотивами суб'єктів як основи конфлікту і його "рушійної сили"; по-третє, конфлікт як соціально-психологічне явище є способом розв'язання протиріччя, що має важливе значення для його учасників.

Конфліктна поведінка може проявлятися через так звані риси особистості. Типові риси особистості варіюються за інтенсивністю від людини до людини. У деяких людей деякі риси особистості є дуже яскравими та оригінальними. Однак, коли риси особистості надмірно розвинені і проявляються, виникають так звані акцентуації особистості.

Поняття "акцентуація" вперше ввів німецький психіатр і психолог К. Леонгардт. Леонгардт розробив і описав класифікацію акцентуацій особистості.

Акцентуація особистості – це перебільшення одних рис особистості на

шкоду іншим, що призводить до поганої взаємодії з оточуючими.

Акцентуація особистості в підлітковому віці може визначати як агресивні, так і ворожі реакції.

Підлітковий вік – один з найважливіших етапів у житті людини. Цей період є джерелом і початком значної частини всього подальшого розвитку особистості.

Слід зазначити, що підлітковий вік – це період криз. Це криза ідентичності, криза авторитетів, сексуальна криза, страх самотності, прийняття нових соціальних ролей та гормональний дисонанс.

У цей період з'являється ціла низка поведінкових розладів. Те, що раніше вважалося ненормальним, тепер є нормою, і 90% підлітків мають певні особистісні особливості.

В ході багатьох досліджень були визначені найбільш поширені типи гіперкінетичної особистості. Наприклад, гіперактивна особистість, циклоїдна особистість, істероїдна особистість, чутлива особистість, нестійка особистість, епілептична особистість, імпотентна особистість і психотична особистість.

Кожен з цих типів характеризується своїми унікальними симптомами, які також були виявлені в ході дослідження і доведені достовірними за допомогою кореляційного аналізу.

Загальний тип акцентуації характерний для підліткового вікового періоду – гіпертимний.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ З КОНФЛІКТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Методи, методики дослідження та їх короткий опис

Визначення взаємозв'язку акцентуацій характеру з конфліктною поведінкою в підлітковому віці важливе, оскільки це дасть нам можливість зрозуміти які саме типи акцентуацій пов'язані з конфліктною поведінкою.

Для проведення дослідження взаємозв'язку акцентуацій характеру з конфліктною поведінкою в підлітковому віці ми використали ряд методик та проаналізували їх результати.

У дослідженні взяли участь 70 осіб підліткового періоду. Дослідження проводилось в період вересня місяця 2023 року.

Комплекс психодіагностичних методик: «Опитувальник рівня агресії» А. Басса, А. Дарки [45, с. 127], тест-опитувальник «Методика акцентуації характеру і темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова [37, с. 84], методика «Види агресивності» Л.Г. Почебут [52, с. 14], методика «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик [46, с. 311].

Вибір методики «Опитувальник рівня агресії» А. Басса, А. Дарки зумовлений тим, що саме ця методика дає нам можливість дослідити різні форми агресивної поведінки та рівень їх вираженості.

1. *«Опитувальник рівня агресії» А. Басса, А. Дарки.* Методика призначена для діагностики різних форм агресивної поведінки. Вона складається з 75 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні». Відповіді фіксуються у бланку.

Тест заснований на самооцінці. Його точність залежить від відвертості респондента. Якщо у респондента підвищений рівень агресії, можливо, його

енергія і пробивні здібності допомагають йому досягати своїх цілей.

А. Басс, оцінивши ряд положень своїх попередників, розділив поняття агресії та ворожості, визначивши останню як: «реакцію, розвиваючу негативні почуття та негативні оцінки людей і подій».

Низькі значення за цим тестом (точки розташовані нижче пунктирної лінії) свідчать про делікатність, поступливість і безконфліктність.

Створюючи свій опитувальник, який диференціює прояви агресії та ворожості, А. Басс і А. Дарки виділили наступні види реакцій:

- Фізична агресія (Ф): особистість схильна до самого примітивного виду агресії. Їй властиво вирішувати питання з позиції сили. Такий спосіб життя і особистісні особливості можуть заважати шукати більш ефективні методи взаємодії. Такі люди ризикують нарватися у відповідь на агресію.

- Непряма агресія (К): для таких особистостей звичайно, краще вдарити по столу, ніж по голові партнера. Однак захоплюватися цим не варто.

- Роздратування (Р): погано або навіть добре прихована агресія не відразу призведе до розриву відносин з іншою людиною, але буде роз'їдати особистість зсередини, як сірчана кислота, поки не прорветься назовні. Коли прорветься - см. «Фізична і непряма агресія».

- Негативізм (Н): реакція, типова для підлітка, що здійснює безглузді і навіть руйнівні для себе вчинки з почуття протесту. Суть її в прислів'ї «виб'ю собі око, нехай у тещі буде зять кривий».

- Вразливість (О): готовність бачити в словах і вчинках інших людей насмішку, зневага, бажання принизити. Дуже отруює життя.

- Підозрілість (П): готовність бачити в словах і вчинках інших прихований намір, спрямований проти вас. У крайніх своїх проявах може бути симптомом нездоров'я.

- Словесна агресія (С): за словом в кишеню такі люди не полізуть. А даремно. Наслідки необдуманого слова можуть бути куди більш руйнівні, ніж наслідки бійки. Втім, одне іншому не заважає.

Вибір методики «Методика акцентуації характеру і темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова зумовлений тим, що саме

ця методика дає нам можливість дослідити типи акцентуацій характеру.

2. *«Методика акцентуації характеру і темпераменту особистості»*
Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова.

Тест – опитувальник Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова призначений для діагностики типу акцентуації особистості, опублікований Г. Шмішеком в 1970 році і є модифікацією «Методики вивчення акцентуацій особистості К. Леонгарда».

Методика призначена для діагностики акцентуацій характеру і темпераменту. Згідно К. Леонгардом акцентуація - це «загострення» деяких, властивих кожній людині, індивідуальних властивостей.

Акцентуовані особистості не є патологічними, іншими словами вони нормальні. У них потенційно закладені як можливості соціально позитивних досягнень, так і соціально негативний заряд.

Виділені Леонгардом 10 типів акцентуованих особистостей розділені на дві групи: акцентуації характеру (демонстративний, педантичний, що застряє, збудливий) і акцентуації темпераменту (гіпертимний, дистимічний, тривожно- боязкий, циклоїдний, афективний, емотивний).

Опис типів акцентуацій особистості за К. Леонгардом:

1. *Демонстративний тип.* Характеризується підвищеною здатністю до витіснення, демонстративністю поведінки, жвавістю, рухливістю, легкістю у встановленні контактів. Схильний до фантазування, брехливості і удавання, спрямованим на прикрашання своєї персони, авантюризму, артистизму, до позерства. Ним керує прагнення до лідерства, потреба у визнанні, потреба у постійній увазі до своєї персони, жаждоба влади, похвали; перспектива бути непоміченим обтяжує його. Він демонструє високу пристосованість до людей, емоційну лабільність (легку зміну настроїв) при відсутності дійсно глибоких почуттів, схильність до інтриг (при зовнішній м'якості манери спілкування). Зазвичай похвала інших в його присутності викликає у нього особливо неприємні відчуття, він цього не виносить. Прагнення до компанії зазвичай пов'язане з потребою відчувати себе лідером, зайняти виняткове

становище. Самооцінка сильно далека від об'єктивності. Може драгувати своєю самовпевненістю і високими домаганнями, сам систематично провокує конфлікти, але при цьому активно захищається. Володіючи патологічною здатністю до витіснення, він може повністю забути те, про що він не бажає знати. Це розковує його у брехні. Зазвичай бреше з невинним обличчям, оскільки те, про що він каже, в даний момент, для нього є правдою; мабуть, внутрішньо він не усвідомлює свою брехню, або ж усвідомлює дуже неглибоко, без помітних докорів сумління. Здатний захопити інших неординарністю мислення і вчинків.

2. *Застрагаючий тип.* Його характеризує помірна товариськість, занудливість, схильність до моралі, неговіркий. Часто страждає від уявної несправедливості по відношенню до нього. У зв'язку з цим проявляє настороженість і недовірливість по відношенню до людей, чутливий до образ і засмучення, вразливий, підозрілий, відрізняється мстивістю, довго переживає те, що сталося, не здатний «Легко відходити» від образ. Для нього характерна зарозумілість, часто виступає ініціатором конфліктів. Самовпевненість, жорсткість установок і поглядів, сильно розвинене честолюбство часто призводять до наполегливого затвердження своїх інтересів, які він відстоює з особливою енергійністю. Прагне досягти високих показників в будь-якій справі, за яку береться і проявляє велику наполегливість у досягненні своїх цілей. Основною рисою є схильність до афектів (правдолюбство, образливість, ревності, підозрілість), інертність в прояві афектів, в мисленні, в моториці.

3. *Педантичний тип.* Характеризується ригідністю, інертністю психічних процесів, важкі на підйом, довгим переживанням травмуючих подій. В конфлікти вступає рідко, виступаючи радше пасивної, ніж активної стороною. В той же час дуже сильно реагує на будь-який прояв порушення порядку. На роботі веде себе як бюрократ, пред'являючи оточуючим багато формальних вимог. пунктуальний, акуратний, особливу увагу приділяє чистоті і порядку, скрупульозний, добросовісний, схильний жорстко слідувати плану, у виконанні дій неквапливий, усидливий, орієнтований на високу якість роботи

і особливу акуратність, схильний до частих самоперевірок, сумнівам в правильності виконаної роботи, бурчання, формалізму. Охоче поступається лідерством іншим людям.

4. *Емоційний тип.* Недостатня керованість, ослаблення контролю над потягами і спонуканнями поєднуються у людей такого типу з владою фізіологічних потягів. Йому характерна підвищена імпульсивність, інстинктивність, грубість, похмурість, гнівливість, схильність до хамства і брані, до непорозумінь і конфліктів, в яких сам і є активною, провокує стороною. Дратівливий, запальний, часто змінює місце роботи. Відзначається низька контактність у спілкуванні, сповільненість вербальних і невербальних реакцій, ваговитість вчинків. Для нього ніяка праця не стає привабливою, працює лише в міру необхідності, виявляє таке ж небажання вчитися. Байдушій до майбутнього, цілком живе сьогоднішнім, бажаючи отримати від нього масу розваг. Він може бути владним, вибираючи для спілкування найбільш слабких.

5. *Гіпертимний тип.* Людей цього типу відрізняє велика рухливість, товариськість, балакучість, вираженість жестів, міміки, пантоміміки, надмірна самостійність, схильність до пустощів, брак почуття дистанції у відносинах з іншими. Часто спонтанно відхиляються від початкової теми в розмові. Скрізь вносять багато шуму, люблять компанії однолітків, прагнуть ними командувати. Вони майже завжди мають дуже гарний настрій, добре самопочуття, високий життєвий тонус, нерідко квітучий вигляд, хороший апетит, здоровий сон, схильність до обжерливості і іншим радощам життя. Це люди з підвищеною самооцінкою, веселі, легковажні, поверхневі і, разом з тим, діловиті, винахідливі, блискучі співрозмовники; люди, які вміють розважати інших, енергійні, діяльні, ініціативні. Велике прагнення до самостійності може служити джерелом конфліктів. Їм характерні спалахи гніву, роздратування, особливо коли вони зустрічають сильну протидію, зазнають невдачі. Схильні до аморальних вчинків, підвищеної дратівливості. Відчувають недостатньо серйозне ставлення до своїх обов'язків. Вони важко переносять умови жорсткої дисципліни, монотонну діяльність, вимушену

самотність.

6. *Дистимічний тип.* Люди цього типу відрізняються серйозністю, навіть пригніченістю настрою, повільністю, слабкістю волевих зусиль. Для них характерне песимістичне ставлення до майбутнього, занижена самооцінка, а також низька контактність, небагатослівність в бесіді, навіть мовчазність. Такі люди є домосідами, індивідуалістами, ведуть замкнутий спосіб життя. Часто похмурі, загальмовані, схильні фіксуватися на тінювих сторонах життя. Вони сумлінні, цінують тих, хто з ними дружить і готові їм підкоритися, мають у своєму розпорядженні загострене почуттям справедливості, а також уповільненість мислення.

7. *Тривожний тип.* Людям такого типу властиві низька контактність, мінорний настрій, боязкість, полохливість, невпевненість в собі. Дітритивожного типу часто бояться темряви, тварин, бояться залишатися одні. Вони цураються гучних і жвавих однолітків, не люблять надмірно гучних ігор, переживають почуття страху і сором'язливості, важко переживають контрольні, іспити, перевірки. Часто соромляться відповідати перед класом. Охоче підкоряються опіці старших, нотації дорослих можуть викликати у них докори сумління, почуття провини, сльози, відчай. У них рано формується почуття обов'язку, відповідальності, високі моральні та етичні вимоги. Почуття власної неповноцінності намагаються замаскувати в самоствердженні через ті види діяльності, де вони можуть більшою мірою розкрити свої здібності. Властиві їм з дитинства образливість, чутливість, сором'язливість заважають зблизитися з тими, з ким хочеться, особливо слабкою ланкою є реакція наставлення до них оточуючих. Непереносимість насмішок, підозри супроводжуються невмінням постояти за себе, відстояти правду при несправедливих звинуваченнях. Рідко вступають в конфлікти з оточуючими, граючи в них в основному пасивну роль, в конфліктних ситуаціях вони шукають підтримки і опори. Вони дружелюбні, самокритичні, старанні.

8. *Циклоїдний тип.* Характеризується зміною гіпертимних і дистимних станів. Їм властиві часті періодичні зміни настрою, а також

залежність від зовнішніх подій. Радісні події викликають у них жагу діяльності, підвищену балакучість; сумні події викликають пригніченість, сповільненість реакцій і мислення, так само часто змінюється їхня манера спілкування з оточуючими людьми. У підлітковому віці можна виявити два варіанти циклоїдної акцентуації: типові і лабільні циклоїди. Типові циклоїди в дитинстві зазвичай справляють враження гіпертимних, але потім виявляється млявість, занепад сил, то, що раніше давалося легко, тепер вимагає непомірних зусиль. На зауваження реагують роздратуванням, навіть грубістю і гнівом, в глибині душі, однак, впадаючи при цьому в зневіру, глибоку депресію, не виключені суїцидальні спроби. У лабільних циклоїди фази зміни настрою зазвичай коротше, ніж у типових циклоїди. «Погані» дні відзначаються більш насиченим поганим настроєм, ніж млявістю. В період підйому виражене бажання мати друзів, бути в компанії. Настрій впливає на самооцінку.

9. *Екзальтований тип.* Яскрава риса цього типу здатність захоплюватися, а також усміхненість, відчуття щастя, радості, насолоди. Ці почуття у них можуть часто виникати з причини, яка у інших не викликає великого підйому, вони легко приходять в захват від радісних подій і в повний відчай від сумних. Їм властива висока контактність, балакучість. Такі люди часто сперечаються, але не доводять справи до відкритих конфліктів. У конфліктних ситуаціях вони бувають як активною, так і пасивною стороною. Вони прив'язані до друзів і близьких, альтруїстичні, мають почуття співчуття, хороший смак, проявляють яскравість і щирість почуттів. Можуть бути панікерами, схильні до миттєвих настроїв, поривчасті, легко переходять від стану захоплення до стану печалі, мають лабільністю психіки.

10. *Емотивної тип.* Цей тип споріднений з екзальтованим, але прояви його не такі бурхливі. Для них характерні емоційність, чутливість, тривожність, балакучість, боязкість, глибокі реакції в області тонких почуттів. Найбільш сильно виражена риса гуманності, співпереживання іншим людям або тваринам, чуйність. Вони вразливі, будь-які життєві події сприймають

серйозніше, ніж інші люди. Підлітки гостро реагують на сцени з фільмів, де будь-кому загрожує небезпека, такі сцени можуть викликати у них сильне потрясіння, яке довго не забудеться і може порушити сон. Рідко вступають в конфлікти, образи носять в собі, не «вихлюпуються» назовні. Їм властиве загострене почуття обов'язку. Дбайливо ставляться до природи, люблять вирощувати рослини, доглядати за тваринами.

Тест призначений для виявлення акцентуєваних властивостей характеру і темпераменту осіб підліткового, юнацького віку і дорослих.

Респондентам буде запропоновано 80 тверджень, що стосуються їхнього характеру. Відповісти необхідно довго не роздумуючи, потрібно обрати один з двох відповідей: «так» або «ні», інших варіантів відповідей немає. Відповідь респондент повинен відзначити у відповідному бланку, поставивши хрестик у віконці «так» або «ні» навпроти цифри, що відповідає номеру питання.

Вибір методики «Види агресивності» Л.Г. Почебут зумовлений тим, що саме ця методика дає нам можливість дослідити схильність респондента до певного типу агресивної поведінки.

3. Методика «Види агресивності» Л.Г. Почебут.

У психологічних дослідженнях особливе місце займає проблема вивчення агресивної поведінки. Визначення рівня агресивності може допомогти в профілактиці конфліктів.

В основі даної методики лежить спосіб стверджень. В ній пропонується згодитися або заперечити 40 стверджень, які стосуються агресивної поведінки і агресивних реакцій в певних ситуаціях, що в свою чергу дає можливість виявити звичайний стиль поведінки в стресових ситуаціях і особливості пристосування в соціальному середовищі. Дана методика доволі зручна в роботі так як є зрозумілою для дітей підліткового віку.

Агресивна поведінка в даній методиці за формою прояву поділяється на 5 шкал:

1. Вербальна агресія – людина вербально висловлює своє агресивне ставлення до іншої людини, використовує словесні образи.

2. Фізична агресія – людина висловлює свою агресію по відношенню до іншої людини із застосуванням фізичної сили.

3. Предметна агресія – людина зриває свою агресію на оточуючих її предметах.

4. Емоційна агресія – у людини виникає емоційне відчуження при спілкуванні з іншою людиною, супроводжуване підозрілістю, ворожістю, неприязню або недоброзичливістю по відношенню до неї.

5. Самоагресія – людина не перебуває в мирі та злагоді з собою; у неї відсутні або ослаблені механізми психологічного захисту; вона виявляється беззахисною в агресивному середовищі.

Вибір методики «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик зумовлений тим, що саме ця методика дає нам можливість дослідити рівень конфліктності особистості в процесі діяльності.

4. Методика «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик.

Тест-опитувальник призначений для виявлення ступеня конфліктності особистості в процесі діяльності. Приступаючи до роботи з тестом, випробувані повинні дати самооцінку особистісних поведінкових якостей, які проявляються в різних життєвих ситуаціях. При відповіді на кожне питання необхідно вибрати один з трьох запропонованих варіантів відповідей, відзначаючи його букву (А, Б або В) в реєстраційному бланку.

При обробці результатів опитування необхідно перевести отримані відповіді в бали за відповідною таблиці. Підсумовуючи бали, ми отримуємо числове вираження рівня конфліктності випробуваного. Відзначаються такі рівні конфліктності: низький, середній, високий.

Конфліктність в даній методиці означає низьку здатність до самоконтролю емоцій, агресивність, непоступливість, грубість.

2.2. Аналіз результатів експериментального дослідження

Для проведення дослідження взаємозв'язку акцентуацій характеру з конфліктною поведінкою в підлітковому віці нами було підібрано комплекс психодіагностичних методик: «Опитувальник рівня агресії» А. Басса, А. Дарки, тест-опитувальник «Методика акцентуації характеру і темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова, методика «Види агресивності» Л.Г. Почебут, методика «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик.

Після аналізу та інтерпретації методики «Опитувальник рівня агресії» А. Басса, А. Дарки, ми отримали результати за такими шкалам: «Фізична агресія», «Непряма агресія», «Роздратування», «Негативізм», «Образа», «Підозрілість», «Вербальна агресія», «Почуття провини». Також були отримані результати по таким індексам: «Індекс ворожості», «Індекс агресії».

По шкалі «Фізична агресія» були отримані наступні результати: 19 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 27,1%, у 41 респондента спостерігається середній рівень, що відповідає 58,6%, у 10 респондентів було виявлено низький рівень фізичної агресії, що становить – 14,3%.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді діаграми (рис. 2.1).

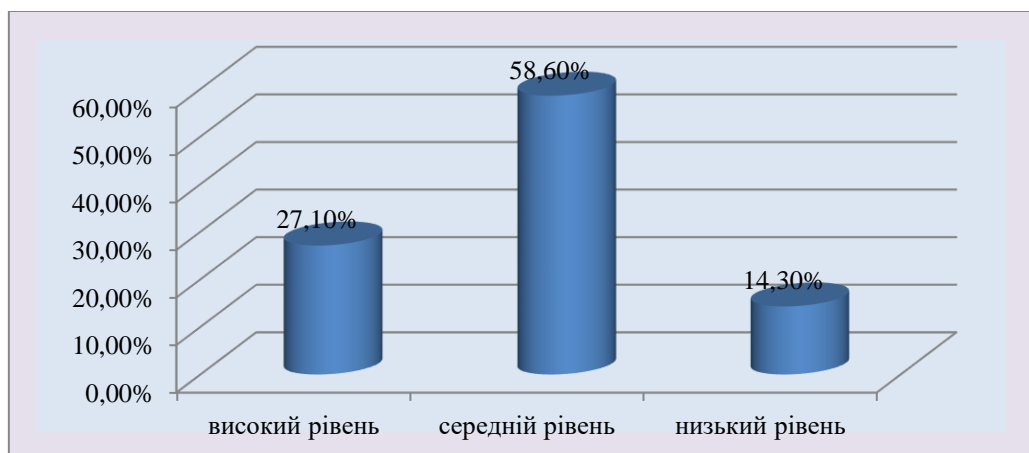

Рис.2.1 Результати визначення рівня фізичної агресії в підлітковому віці за методикою «Опитувальник рівня агресії»

З отриманих результатів у більшості респондентів було виявлено середній рівень фізичної агресії, що свідчить про ситуативність їхньої поведінки, зазвичай вони не схильні до фізичної агресії, проте здатні відстояти власну думку та захиститися від агресії з боку оточуючих.

По шкалі «Непряма агресія» були отримані наступні результати: 29 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 41,4%, у 33 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 47,1%, у 8 респондентів було виявлено низький рівень непрямої агресії, що становить – 11,4%.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді діаграми (рис. 2.2).

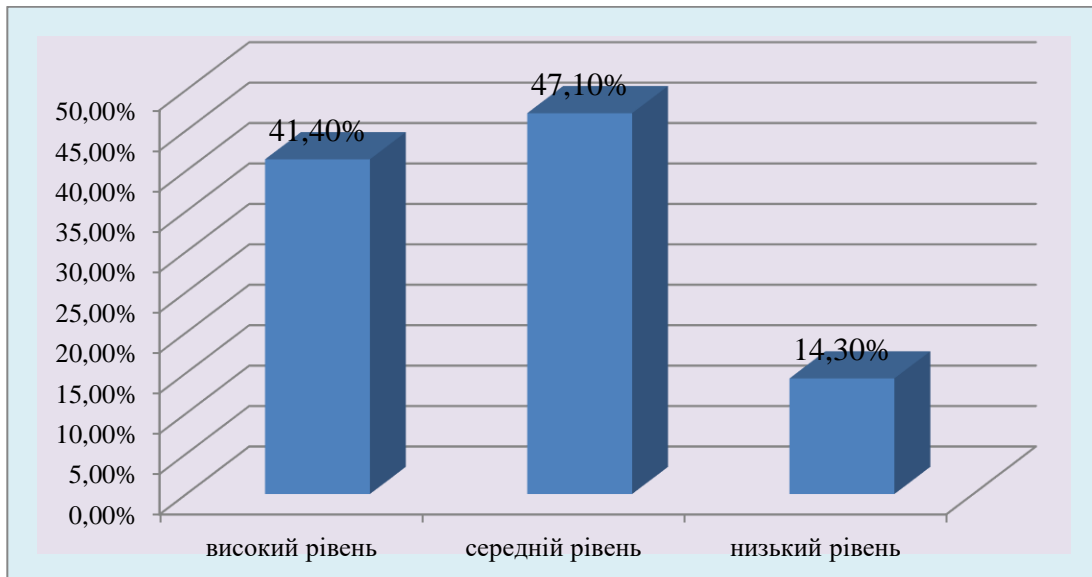

Рис.2.2 Результати визначення рівня непрямої агресії в підлітковому віці за методикою «Опитувальник рівня агресії»

З отриманих результатів у більшості респондентів було виявлено середній та високий рівень непрямої агресії, це свідчить про те, що опитувані підлітки найчастіше спрямовують агресію на когось обхідним шляхом, плітки, жарти, тощо.

По шкалі «Роздратування» були отримані наступні результати: 26 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 37%, у 41 респондента спостерігається середній рівень, що відповідає 58,7%, у 3 респондентів було виявлено низький рівень

роздратування, що становить – 4,3%.

З отриманих результатів у більшості респондентів було виявлено середній рівень роздратування, зазвичай вони не схильні до запальної поведінки, проте можуть спостерігатися прояви роздратування в певних ситуаціях.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді діаграми (рис. 2.3).

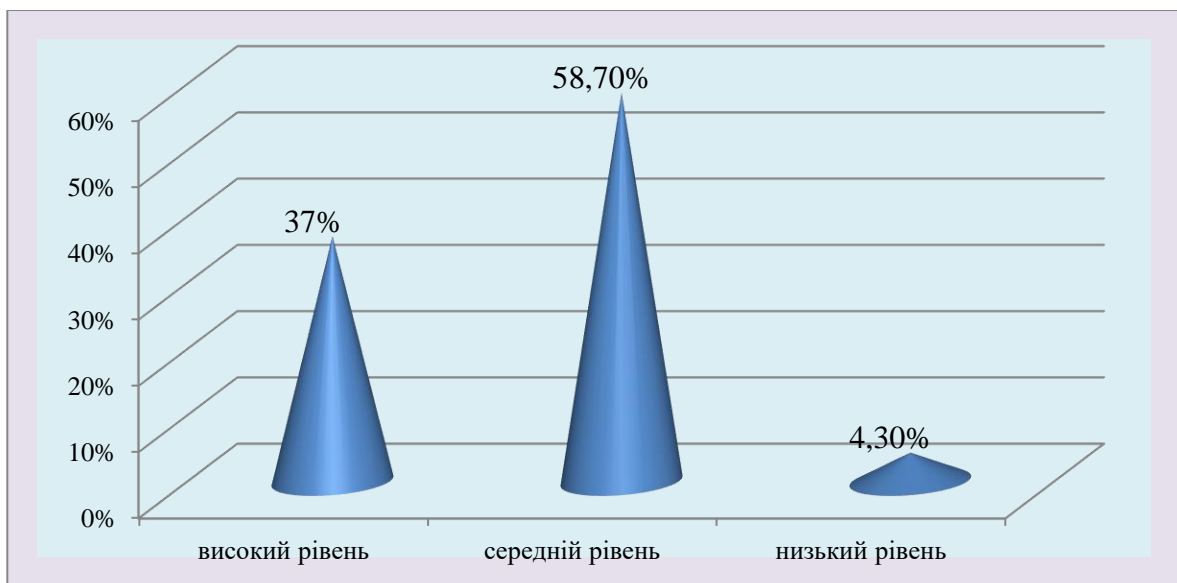

Рис.2.3 Результати визначення рівня роздратування в підлітковому віці за методикою «Опитувальник рівня агресії»

По шкалі «Негативізм» були отримані наступні результати: 16 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 22,9%, у 39 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 55,7%, у 15 респондентів було виявлено низький рівень негативізму, що становить – 21,4%.

З отриманих результатів у більшості респондентів було виявлено середній рівень негативізму. Зазвичай такі підлітки не схильні до активного опору та боротьби, проте можуть виявляти супротив встановленим правилам, якщо ті суперечать їхньому баченню ситуації.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді діаграми (рис. 2.4).

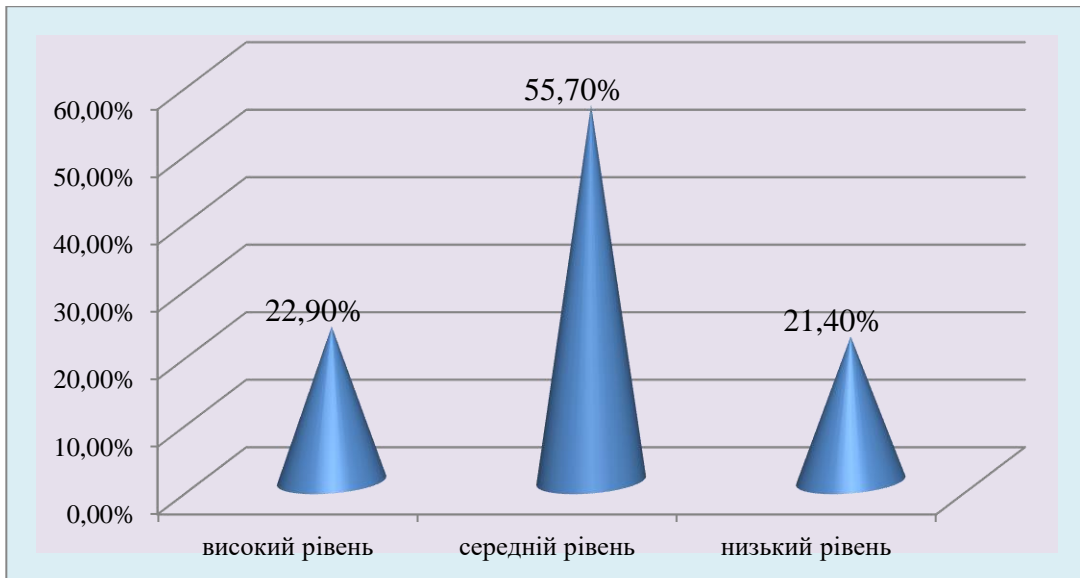

Рис.2.4 Результати визначення рівня негативізму в підлітковому віці за методикою «Опитувальник рівня агресії» А.Басса, А.Дарки

По шкалі «Образа» були отримані наступні результати: 17 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 24,3%, у 33 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 47,1%, у 20 респондентів було виявлено низький рівень образливості, що становить – 28,6%.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді діаграми (рис. 2.5).

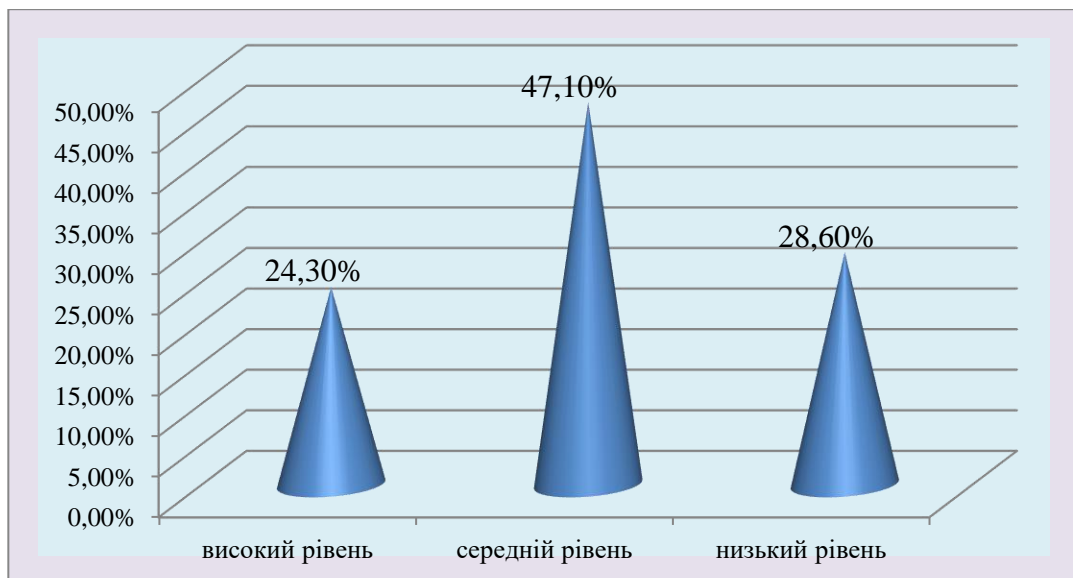

Рис.2.5 Результати визначення рівня образливості в підлітковому віці за методикою «Опитувальник рівня агресії» А.Басса, А.Дарки

З отриманих результатів видно, що у більшості респондентів було виявлено середній рівень образливості. Зазвичай такі підлітки не схильні до заздрощів та ненависті за надумані дії стосовно них, проте можуть ображатись на дійсні ситуації, які для них були неприємними.

По шкалі «Підозрілість» були отримані наступні результати: 8 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 11,4%, у 44 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 62,9%, у 18 респондентів було виявлено низький рівень підозрілості, що становить – 25,7%.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді діаграми (рис. 2.6).

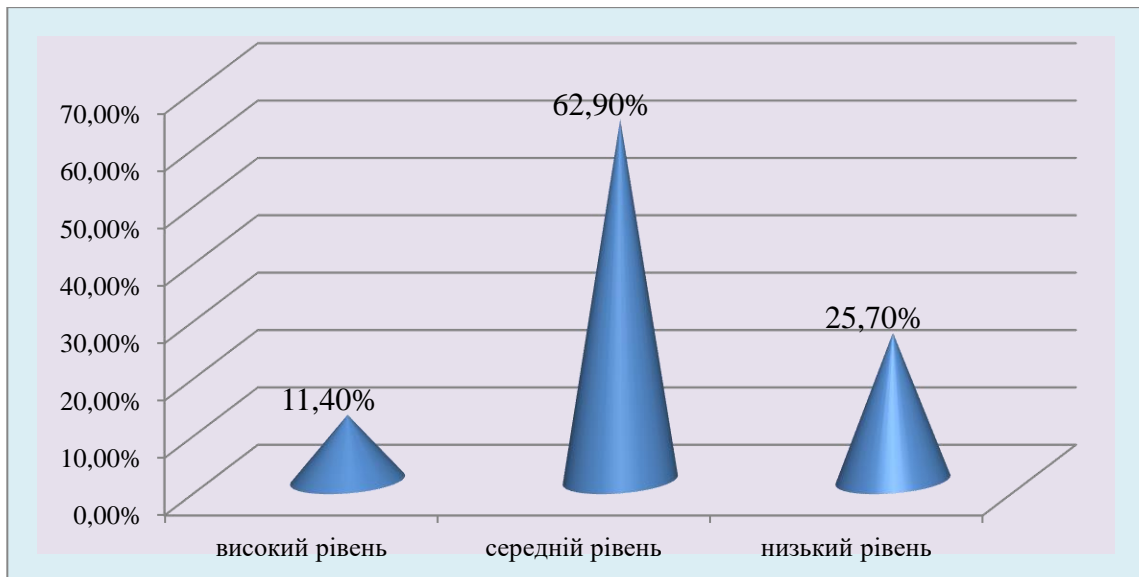

Рис.2.6 Результати визначення рівня підозрілості в підлітковому віці за методикою «Опитувальник рівня агресії» А.Басса, А.Дарки

З отриманих результатів видно, що у більшості респондентів було виявлено середній рівень підозрілості. Зазвичай такі підлітки не схильні до упередження, що інші люди планують нанести їм шкоду, проте є дуже обережними та вибірковими в тому кому довіряти.

По шкалі «Вербальна агресія» були отримані наступні результати: 11 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 15,7%, у 45 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 64,3%, у 14 респондентів було виявлено низький рівень

вербальної агресії, що становить – 20%.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді діаграми (рис. 2.7).

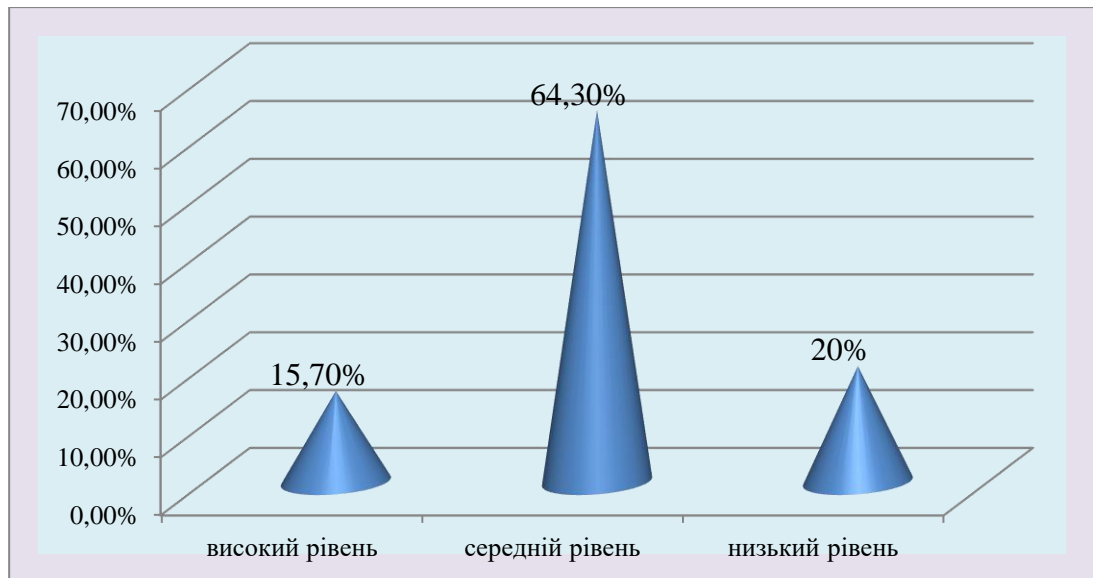

Рис.2.7 Результати визначення рівня вербальної агресії в підлітковому віці за методикою «Опитувальник рівня агресії» А.Басса, А.Дарки

З отриманих результатів видно, що у більшості респондентів було виявлено середній рівень вербальної агресії. Це свідчить про ситуативність поведінки підлітків, вираженість негативних почуттів залежить від ситуації і може супроводжуватись як криками і погрозами так і спокійною розмовою.

По шкалі «Почуття провини» були отримані наступні результати: 8 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 11,4%, у 47 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 67,1%, у 15 респондентів було виявлено низький рівень почуття провини, що становить – 21,4%.

З отриманих результатів видно, що у більшості респондентів було виявлено середній рівень почуття провини. Зазвичай такі підлітки не схильні до переконання, що вони є поганими, проте деякі їхні дії в певних ситуаціях можуть викликати почуття провини та докори сумління.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у

виглядіаграми (рис. 2.8).

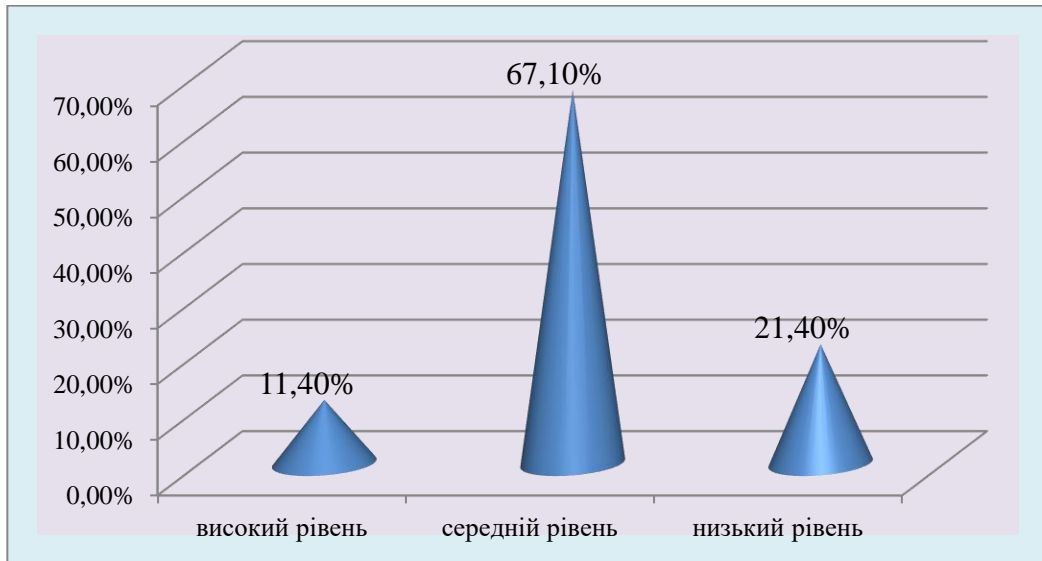

Рис.2.8 Результати визначення рівня почуття провини в підлітковому віці за методикою «Опитувальник рівня агресії» А.Басса, А.Дарки

По індексу «Індекс ворожості» були отримані наступні результати: 23 респонденти мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 32,9%, у 35 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 50%, у 12 респондентів було виявлено низький рівень ворожості, що становить – 17,1%.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у виглядіаграми (рис. 2.9).

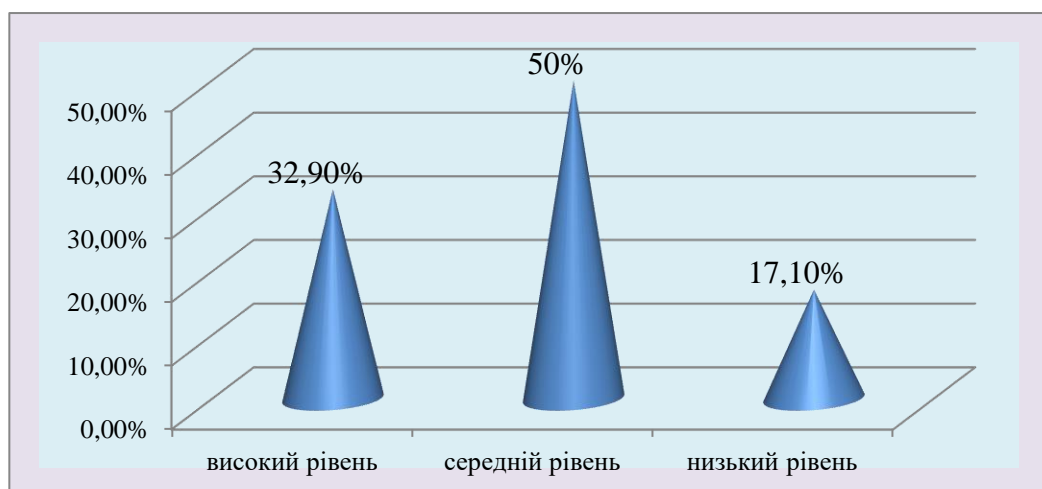

Рис.2.9 Результати визначення рівня ворожості в підлітковому віці за методикою «Опитувальник рівня агресії» А.Басса, А.Дарки

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків було виявлено середній рівень ворожості, що свідчить про можливу недовіру до оточуючих в деяких ситуація.

По індексу «Індекс агресії» були отримані наступні результати: 27 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 38,6%, у 33 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 47,1%, у 10 респондентів було виявлено низький рівень агресії, що становить – 14,3%.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді діаграми (рис. 2.10).

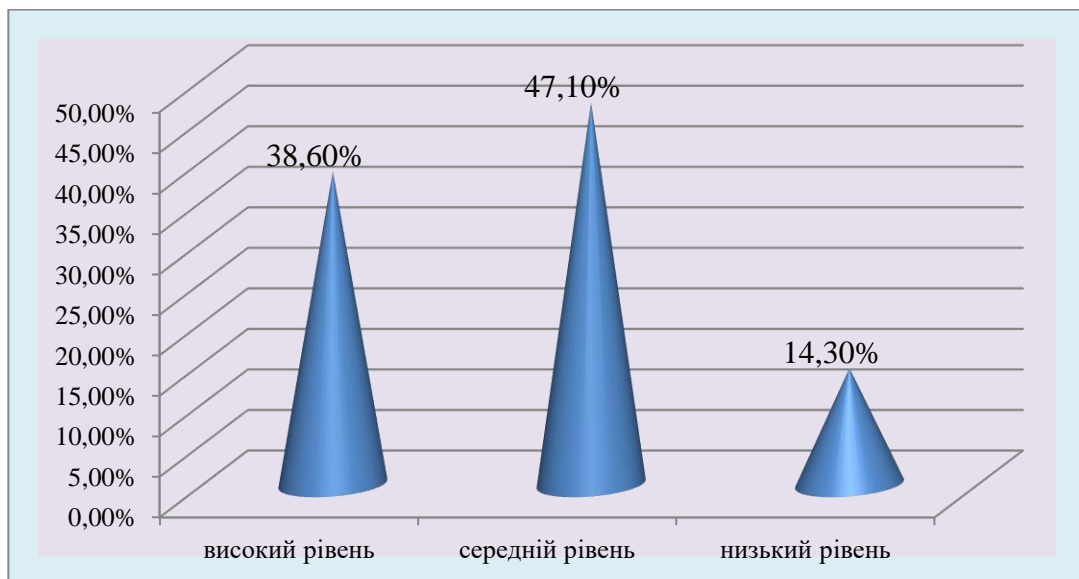

Рис.2.10. Результати визначення рівня агресії в підлітковому віці за методикою «Опитувальник рівня агресії» А.Басса, А.Дарки

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків було виявлено середній рівень агресії.

Після аналізу та інтерпретації методики «Методика акцентуації характеру темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова, ми отримали результати за такими шкалам: «Застрягаючий тип акцентуації», «Демонстративний тип акцентуації», «Педантичний тип акцентуації», «Збудливий тип акцентуації», «Гіпертимний тип акцентуації», «Дистимний тип акцентуації», «Циклоїдний тип акцентуації», «Екзальтований тип акцентуації», «Емотивний тип акцентуації», «Тривожний

тип акцентуації».

По шкалі «Застрягаючий тип акцентуації» були отримані наступні результати: 15 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 21,4%, у 29 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 41,4%, у 26 респондентів було виявлено низький рівень акцентуації, що становить – 37,1%.

Люди з даним типом акцентуації часто страждають від уявної несправедливості. У зв'язку з цим можуть проявляти настороженість і недовірливість по відношенню до людей, вони чутливі до образ. Також таким людям характерна зарозумілість, вони часто виступає ініціатором конфліктів.

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків спостерігається середній рівень застрягаючого типу акцентуації.

По шкалі «Демонстративний тип акцентуації» були отримані наступні результати: 18 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 25,7%, у 35 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 50%, у 17 респондентів було виявлено низький рівень акцентуації, що становить – 24,3%.

Даний тип акцентуації характеризується підвищеною здатністю до витіснення, демонстративністю поведінки, рухливістю, легкістю у встановленні контактів. Таких людей рухає прагнення до лідерства, потреба у визнанні, жадання постійної уваги до своєї персони, похвали, перспектива бути непоміченим обтяжує їх.

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків спостерігається середній рівень демонстративного типу акцентуації.

По шкалі «Педантичний тип акцентуації» були отримані наступні результати: 13 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 18,6%, у 36 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 51,4%, у 21 респондента було виявлено низький рівень акцентуації, що становить – 30%.

Даний тип акцентуації характеризується ригідністю, інертністю психічних процесів, тяжкістю на підйом, довгим переживанням травмуючих

подій. У конфлікти такі люди вступають рідко, виступаючи швидше пасивною, чим активною стороною. У цей час вони дуже сильно реагують на будь-які прояви порушення порядку. Пунктуальні, акуратні, особливу увагу приділяють чистоті і порядку, скрупульозні, добросовісні, схильні жорстко слідувати плану.

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків спостерігається середній рівень педантичного типу акцентуації.

По шкалі «Збудливий тип акцентуації» були отримані наступні результати: 6 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 8,6%, у 32 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 45,7%, та ще у 32 респондентів було виявлено низький рівень акцентуації, що становить – 45,7%.

Даний тип акцентуації характеризується підвищеною імпульсивністю, грубістю, похмурістю, в конфліктах такі люди являються активною, провокуючою стороною.

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків спостерігається середній та низький рівень збудливого типу акцентуації.

По шкалі «Гіпертимний тип акцентуації» були отримані наступні результати: 10 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 14,3%, у 26 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 37,1%, у 34 респондентів було виявлено низький рівень акцентуації, що становить – 48,6%.

Людей цього типу відрізняє велика рухливість, товариськість, балакучість, виражені жести, міміка. Велике прагнення до самостійності може служити джерелом конфлікту. Їм характерні спалахи гніву, роздратування, особливо коли вони зустрічають сильну протидію або терплять невдачу.

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків спостерігається низький рівень гіпертимного типу акцентуації.

По шкалі «Дистимний тип акцентуації» були отримані наступні результати: 11 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 15,7%, у 29 респондентів спостерігається

середній рівень, що відповідає 41,4%, у 30 респондентів було виявлено низький рівень акцентуації, що становить – 42,9%.

Люди цього типу відрізняються серйозністю, наявністю пригніченого настрою, повільністю, слабкістю волевих зусиль.

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків спостерігається низький рівень дистимного типу акцентуації.

По шкалі «Циклоїдний тип акцентуації» були отримані наступні результати: 10 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 14,3%, у 29 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 41,4%, у 31 респондента було виявлено низький рівень акцентуації, що становить – 44,3%.

Даний тип акцентуації характеризується зміною гіпертимних і дистимних станів. Таким людям властиві часті періодичні зміни настрою, а також залежність від зовнішніх подій. У підлітковому віці можна виявити два варіанти циклоїдних акцентуацій: типовий і лабільний циклоїд.

Типовий циклоїд в дитинстві зазвичай справляють враження гіпертимних, але потім проявляється млявість, знесилення, те, що раніше давалося легко, тепер вимагає непомірних зусиль. На зауваження реагують роздратуванням, навіть грубістю і гнівом, в глибині душі, проте, впадаючи при цьому в смуток.

У лабільних циклоїдів фаза зміни настроїв зазвичай коротша, ніж у типового циклоїда. «Погані» дні відзначаються більше насиченими поганими настроями, ніж млявістю. У період підйому спостерігається бажання мати друзів, бути в компаніях. Настрій впливає на самооцінку.

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків спостерігається низький рівень циклоїдного типу акцентуації.

По шкалі «Екзальтований тип акцентуації» були отримані наступні результати: 7 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 10%, у 28 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 40%, у 35 респондентів було виявлено низький рівень акцентуації, що становить – 50%.

Яскравою рисою цього типу є здатність захоплюватися, а також відчуття щастя, радості, насолоди. Ці почуття у них часто можуть виникати з причин, які у інших не викликають великого підйому, вони легко приходять в захоплення від радісних подій і в повному відчаї - від сумних. Такі люди часто сперечаються, але не доводять справи до відкритого конфлікту. У конфліктних ситуаціях вони бувають як активною, так і пасивною стороною.

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків спостерігається низький рівень екзальтованого типу акцентуації.

По шкалі «Емотивний тип акцентуації» були отримані наступні результати: 13 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 18,6%, у 39 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 55,7%, у 18 респондентів було виявлено низький рівень акцентуації, що становить – 25,7%.

Цей тип акцентуації споріднений з екзальтованим, але вияви його не такі бурхливі. Для таких людей з даним типом характерна емоційність, чутливість, тривожність, балакучість, боязнь, глибока реакція в області тонких почуттів. Рідко вступають у конфлікти, образи носять в собі, не «виплескують» їх назовні.

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків спостерігається середній рівень емотивного типу акцентуації.

По шкалі «Тривожний тип акцентуації» були отримані наступні результати: 7 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 10%, у 25 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 35,7%, у 38 респондентів було виявлено низький рівень акцентуації, що становить – 54,3%.

Людам даного типу властива низька контактність, мінорний настрій, боязкість, лякливість, невпевненість у собі. Діти тривожного типу стороняться шумних і жвавих однолітків, не люблять надмірно шумних ігор, переживають почуття боязкості і соромливості, важко переживають контрольні, іспити, перевірки. Часто соромляться відповідати перед класом. Рідко вступають в конфлікти з тими, що оточують, граючи в них в основному пасивну роль,

вконфліктних ситуаціях вони шукають підтримки і опори.

З отриманих результатів видно, що у більшості опитуваних підлітків спостерігається низький рівень тривожного типу акцентуації.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді діаграми (рис. 2.11).

Рис.2.11 Результати визначення акцентуацій в підлітковому віці за методикою «Акцентуації характеру і темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова

Після аналізу та інтерпретації методики «Види агресивності» Л.Г. Почебут, ми отримали результати за такими шкалам: «Вербальна агресія», «Фізична агресія», «Предметна агресія», «Емоційна агресія», «Самоагресія».

По шкалі «Вербальна агресія» були отримані наступні результати: 14 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 20%, у 32 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 45,7%, у 24 респондентів було виявлено низький рівень вербальної агресії, що становить – 34,3%.

З отриманих результатів у більшості досліджуваних підлітків був виявлений середній рівень вербальної агресії. Це свідчить про ситуативність їхньої поведінки, вираженість негативних почуттів залежить від ситуації, тобто за деяких обставин вони можуть виражати своє агресивне ставлення до іншої людини, використовуючи словесні образи.

По шкалі «Фізична агресія» були отримані наступні результати: 25 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 35,7%, у 29 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 41,4%, у 16 респондентів було виявлено низький рівень фізичної агресії, що становить – 22,9%.

З отриманих результатів у більшості досліджуваних підлітків був виявлений середній рівень фізичної агресії. Це свідчить про ситуативність їхньої поведінки, зазвичай вони не схильні до фізичної агресії, проте здатні відстояти власну думку та захиститися від агресії з боку оточуючих.

По шкалі «Предметна агресія» були отримані наступні результати: 24 респонденти мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 34,3%, у 28 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 40%, у 18 респондентів було виявлено низький рівень предметної агресії, що становить – 25,7%.

З отриманих результатів видно, що у більшості досліджуваних підлітків був виявлений середній рівень предметної агресії. Для цього типу агресії характерно переносити почуття на оточуючі предмети (подушки, меблі, посуд). Такі показники можна пояснити страхом бути соціально неприйнятним, якщо прояв власної агресії спричинить дискомфорт іншій людині.

По шкалі «Емоційна агресія» були отримані наступні результати: 14 респондентів мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 20%, у 36 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 51,4%, у 20 респондентів було виявлено низький рівень емоційної агресії, що становить – 28,6%.

З отриманих результатів видно, що у більшості досліджуваних підлітків

був виявлений середній рівень емоційної агресії. Це свідчить про середній рівень прояву даного типу агресії, для якого характерним є емоційне відчуження при спілкуванні з іншою людиною, що може супроводжуватися підозрілістю, ворожістю чи неприязністю повідношенню до неї.

По шкалі «Самоагресія» були отримані наступні результати: 24 респонденти мають високий рівень, що у відсотковому співвідношенні становить 34,3%, ще у 24 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 34,3%, у 22 респондентів було виявлено низький рівень самоагресії, що становить – 31,4%.

З отриманих результатів видно, що у більшості досліджуваних підлітків був виявлений середній рівень самоагресії, тобто агресії спрямованої на самого себе. Це можна пояснити такими характерними рисами для підліткового віку, як невдоволеність власним статусом в соціумі, страх перед оточуючими, тощо.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді таблиці (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Результати визначення виду агресії в підлітковому віці за методикою
«Види агресивності» Л.Г. Почебут**

Шкала	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Респ	%	Респ.	%	Респ.	%
Вербальна агресія	14	20,0%	32	45,7%	24	34,3%
Фізична агресія	25	35,7%	29	41,4%	16	22,9%
Предметна агресія	24	34,3%	28	40,0%	18	25,7%
Емоційна агресія	14	20,0%	36	51,4%	20	28,6%
Самоагресія	24	34,3%	24	34,3%	22	31,4%

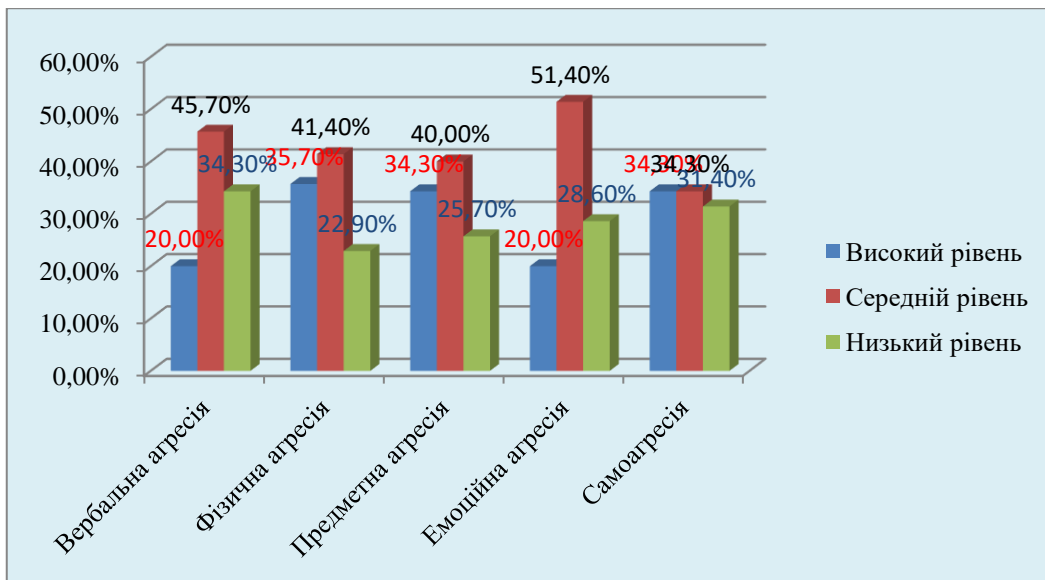

Рис.2.12. Результати визначення виду агресії в підлітковому віці за методикою «Види агресивності» Л.Г. Почебут

Після аналізу та інтерпретації методики «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик, ми отримали наступні результати: 18 респондентів мають високий рівень конфліктності, що у відсотковому співвідношенні становить 25,7%, у 34 респондентів спостерігається середній рівень, що відповідає 48,6%, та ще у 18 респондентів було виявлено низький рівень конфліктності, що становить – 25,7%.

З отриманих результатів видно, що у більшості досліджуваних був виявлений середній рівень конфліктності, що говорить про ситуативний прояв конфліктної поведінки, такі підлітки конфліктують лише тоді, коли немає іншого виходу й усі засоби вичерпані. При цьому вони не виходять за рамки коректності, твердо відстоюють свою думку.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді діаграми (див. рис. 2.13).

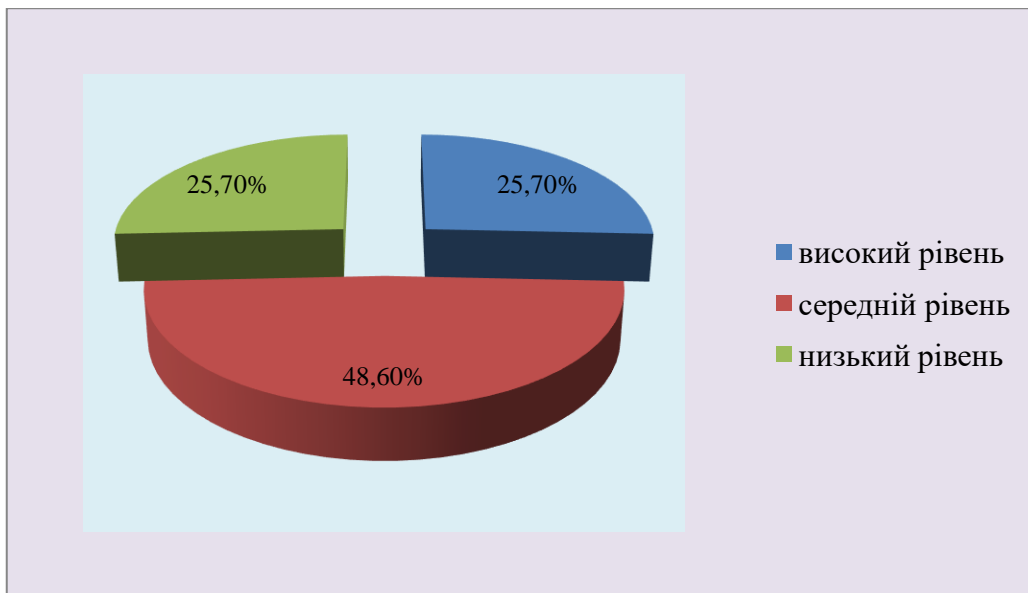

Рис.2.13 Результати визначення рівня конфліктності в підлітковому віці за методикою «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик

2.2. Кореляційний аналіз

Після аналізу експериментального дослідження з отриманих результатів за допомогою статистичного методу із використанням комп'ютерної програми SPSS був розрахований коефіцієнт кореляції.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Фізичнаагресія» та шкали «Непряма агресія» ($r = 0,246$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що непряма агресія при певних ситуаціях може переростати в фізичну агресію.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Фізичнаагресія» та шкали «Роздратування» ($r = 0,521$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що роздратування з часом може переростати в прояв фізичної агресії.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Фізичнаагресія» та шкали «Негативізм» ($r = 0,517$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що як активний супротив, так і пасивний з часом переростають при певних провокуючих ситуаціях в фізичну агресію.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Фізичнаагресія» та

шкали «Конфліктність» ($r = 0,384$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що люди які схильні до фізичної агресії можуть виступати ініціаторами конфліктів. Був виявлений прямий зв'язок шкали «Непряма агресія» та шкали «Роздратування» ($r = 0,384$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що агресія яка обхідним шляхом направлена на іншу людину може супроводжуватись готовністю до прояву негативних почуттів при найменшому подразнику.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Непряма агресія» та шкали «Негативізм» ($r = 0,325$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що агресія яка обхідним шляхом направлена на іншу людину може бути проявом пасивного супротиву проти встановлених звичаїв.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Непряма агресія» та шкали «Образа» ($r = 0,350$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що агресія яка обхідним шляхом направлена на іншу людину може бути викликана заздрощами та ненавистю до оточуючих за їхні дії.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Роздратування» та шкали «Негативізм» ($r = 0,269$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що ненависть до оточуючих за їхні дії може бути проявом супротиву.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Непряма агресія» та шкали «Образа» ($r = 0,519$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що заздрощі та ненависть до оточуючих за їхні дії можуть супроводжуватись вираженням негативних почуттів через крик, тощо.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Негативізм» та шкали «Вербальна агресія» ($r = 0,275$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що вираження негативних почуттів через крик, та інші вербальні форми ймовірно являється проявом активного супротиву встановлених правил, тощо.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Образа» та шкали «Вербальна агресія» ($r = 0,291$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що заздрощі та ненависть до оточуючих за їхні дії може виражатися за допомогою крику, погроз, тощо.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Підозрілість» та шкали «Індекс ворожості» ($r = 0,429$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що недовіра та обережність по відношенню до інших людей може супроводжуватись проявами ворожості, через переконання в тому, що інші люди планують нанести їй шкоду.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Підозрілість» та шкали «Застрагаючий тип акцентуації» ($r = 0,277$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що люди з даним типом акцентуації часто страждають від уявної несправедливості. У зв'язку з цим можуть проявляти настороженість, недовірливість та підозрілість по відношенню до людей.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Вербальна агресія» та шкали «Збудливий тип акцентуації» ($r = 0,323$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що даний тип акцентуації характеризується підвищеною імпульсивністю, тому в конфліктах такі люди є провокуючою стороною, в тому числі за допомогою вербальних проявів агресії.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Вербальна агресія» та шкали «Емотивний тип акцентуації» ($r = 0,239$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що для людей з даним типом акцентуації характерна емоційність, вони рідко вступають у конфлікти, образи носять в собі, не «виплескують» їх назовні, але при провокуючих ситуаціях їхня емоційність може проявляти себе в вербальній агресії.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Вербальна агресія» та шкали «Конфліктність» ($r = 0,282$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що вираження негативних емоцій за допомогою крику, погроз, та інших проявів вербальної агресії, досить часто служить поштовхом до конфліктів.

Був виявлений зворотній зв'язок шкали «Почуття провини» та шкали «Фізична агресія» ($r = -0,269$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що людина яка переконана в тому, що вона є поганою та всі її вчинки погані не схильна до вираження агресії за допомогою фізичної сили.

Був виявлений зворотній зв'язок шкали «Почуття провини» та

шкали «Збудливий тип акцентуації» ($r = -0,301$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що даний тип акцентуації характеризується підвищеною імпульсивністю, та схильністю до конфліктної поведінки, що не є характерним для людей які постійно відчують докори сумління.

Був виявлений зворотній зв'язок шкали «Почуття провини» та шкали «Екзальтований тип акцентуації» ($r = -0,262$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що яскравою рисою цього типу акцентуації є здатність захоплюватися, а також відчуття щастя, радості, насолоди, що в свою чергу суперечить постійній похмурості через відчуття докорів сумління.

Був виявлений зворотній зв'язок шкали «Почуття провини» та шкали «Конфліктність» ($r = -0,259$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що люди які постійно відчують провину доволі рідко є ініціаторами конфліктів, при виникненні конфлікту вони здебільшого є пасивною стороною ніж активною.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Вербальна агресія» та шкали «Емоційна агресія» ($r = 0,368$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що емоційне відчуження при спілкуванні з іншою людиною, що супроводжується ворожістю, також може супроводжуватися і вербальними проявами агресії.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Вербальна агресія» та шкали «Самоагресія» ($r = 0,283$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що людина яка не знаходить порозуміння сама з собою виявляється беззахисною в агресивному середовищі, тому для того щоб відстояти свою думку вона може використовувати крик, тощо.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Предметна агресія» та шкали «Емоційна агресія» ($r = 0,357$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що у людини при спілкуванні з іншими людьми виникає емоційне відчуження тому вона проявляє свою агресію на оточуючі її предмети.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Предметна агресія» та шкали «Самоагресія» ($r = 0,339$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що людина яка не знаходить порозуміння сама з собою виявляється беззахисною

в агресивному середовищі, тому виплескує негативні емоції на оточуючі її предмети.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Предметна агресія» та шкали «Конфліктність» ($r = 0,357$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що людина в конфліктній ситуації виражає свою агресію на предметах які її оточують.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Емоційна агресія» та шкали «Самоагресія» ($r = 0,603$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що у людини при спілкуванні з іншими людьми виникає емоційне відчуження тому вона виражає агресію на себе.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Застрягаючий тип акцентуації» та шкали «Педантичний тип акцентуацій» ($r = 0,257$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що люди з застрягаючим типом акцентуації можуть проявляти настороженість і недовірливість по відношенню до людей, вони чутливі до образ. Так само педантичний тип акцентуації характеризується ригідністю, інертністю психічних процесів, довгим переживанням травмуючих подій.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Застрягаючий тип акцентуації» та шкали «Циклоїдний тип акцентуацій» ($r = 0,410$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що люди з застрягаючим типом акцентуації часто страждають від уявної несправедливості. У зв'язку з цим можуть проявляти настороженість і недовірливість по відношенню до людей, вони чутливі до образ, так як і циклоїдний тип акцентуації залежать від зовнішніх подій

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Застрягаючий тип акцентуації» та шкали «Тривожний тип акцентуацій» ($r = 0,351$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що люди з застрягаючим типом акцентуації можуть проявляти настороженість і недовірливість по відношенню до людей, так як і для тривожного типу їм характерна низька контактність, мінорний настрій, боязкість, невпевненість у собі.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Застрягаючий тип акцентуації» та шкали «Конфліктність» ($r = 0,351$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що

людям з застрягаючим типом акцентуації характерна зарозумілість, вони часто виступають ініціаторами конфліктів.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Демонстративний тип акцентуації» та шкали «Збудливий тип акцентуації» ($r = 0,334$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що демонстративний тип акцентуації характеризується підвищеною здатністю до витіснення, демонстративністю поведінки, рухливістю, через постійне прагнення уваги може спостерігатись імпульсивність, що є характерною для збудливого типу акцентуації.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Демонстративний тип акцентуації» та шкали «Циклоїдний тип акцентуації» ($r = 0,389$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що демонстративний тип акцентуації характеризується постійним прагненням до уваги, її відсутність є нестерпною для них, саме тому можна припустити, що вони є залежними від зовнішніх подій як і циклоїдний тип акцентуації.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Демонстративний тип акцентуації» та шкали «Конфліктність» ($r = 0,302$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що демонстративний тип акцентуації характеризується прагненням до лідерства, потребі у визнанні, перспектива бути непоміченим обтяжує їх, через що можуть спостерігатися прояви конфліктної поведінки.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Педантичний тип акцентуації» та шкали «Циклоїдний тип акцентуації» ($r = 0,300$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що люди з педантичним типом акцентуації пунктуальні, схильні жорстко слідувати плану, вони залежать від зовнішньої подій, як і люди з циклоїдним типом акцентуації.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Педантичний тип акцентуації» та шкали «Емотивний тип акцентуації» ($r = 0,268$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що люди з педантичним типом акцентуації характеризуються інертністю психічних процесів, довгим переживанням травмуючих подій, вони чутливі, тривожні, так як і люди з емотивним типом акцентуації.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Збудливий тип акцентуації» та

шкали «Гіпертимний тип акцентуації» ($r = 0,306$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що збудливий тип акцентуації характеризується підвищеною імпульсивністю, грубістю, їм характерні спалахи гніву, роздратування, особливо коли терплять невдачу, що також є характерним для гіпертимного типу акцентуації.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Збудливий тип акцентуації» та шкали «Конфліктність» ($r = 0,262$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що збудливий тип акцентуації характеризується підвищеною імпульсивністю, грубістю, і в певних ситуаціях такі люди можуть бути ініціаторами конфліктів.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Гіпертимний тип акцентуації» та шкали «Циклоїдний тип акцентуації» ($r = 0,343$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що для людей з гіпертимним типом акцентуації характерні спалахи гніву, роздратування, особливо коли вони зустрічають сильну протидію, так само підлітки з циклоїдним типом акцентуації на зауваження реагують роздратуванням, або навіть грубістю.

Був виявлений прямий зв'язок шкали «Екзальтований тип акцентуації» та шкали «Конфліктність» ($r = 0,242$; $p < 0,05$). Може бути пов'язаний тим, що люди з екзальтованим типом акцентуації часто сперечаються, але не доводять справи до відкритого конфлікту, проте в провокуючих ситуаціях можуть виступати ініціаторами конфлікту.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Для реалізації поставленої мети та завдань нами було використано ряд психодіагностичних методик: «Опитувальник рівня агресії» А. Басса, А. Дарки, тест-опитувальник «Методика акцентуації характеру і темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова, методика «Види агресивності» Л.Г. Почебут, методика «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик.

Після аналізу та інтерпретації методики «Опитувальник рівня агресії» А. Басса, А. Дарки можна зробити висновок, що у більшості респондентів спостерігається середній рівень по всім шкалам даної методики, а саме «Фізична агресія», «Непряма агресія», «Роздратування», «Негативізм», «Образа», «Підозрілість», «Вербальна агресія», «Почуття провини». Також були отримані результати по таким індексам: «Індекс ворожості», «Індекс агресії».

Після проведення кореляційного аналізу та розрахунку коефіцієнту кореляції по даній методиці було виявлено такі зв'язки:

- прямий зв'язок шкали «Фізична агресія» та шкал «Непряма агресія», «Роздратування», «Негативізм», «Конфліктність»;
- прямий зв'язок шкали «Непряма агресія» та шкал «Роздратування», «Негативізм», «Образа»;
- прямий зв'язок шкали «Роздратування» та шкали «Негативізм»;
- прямий зв'язок шкали «Непряма агресія» та шкали «Образа»;
- прямий зв'язок шкали «Негативізм» та шкали «Вербальна агресія»;
- прямий зв'язок шкали «Образа» та шкали «Вербальна агресія»;
- прямий зв'язок шкали «Підозрілість» та шкал «Індекс ворожості», «Застрягаючий тип акцентуації»;
- прямий зв'язок шкали «Вербальна агресія» та шкал «Збудливий тип акцентуації», «Емотивний тип акцентуації», «Конфліктність»;
- зворотній зв'язок шкали «Почуття провини» та шкал «Фізична

агресія»,

- «Збудливий тип акцентуації», «Екзальтований тип акцентуації», «Конфліктність».

Після аналізу та інтерпретації результатів по методиці «Методика акцентуації характеру і темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова можна зробити висновок, що у більшості респондентів спостерігається середній рівень вираженості таких типів акцентуації: «Застрягаючий тип акцентуації», «Демонстративний тип акцентуації», «Педантичний тип акцентуації», «Збудливий тип акцентуації», «Емотивний тип акцентуації»; низький рівень вираженості спостерігається у більшості опитуваних за такими типами акцентуації: «Гіпертимний тип акцентуації», «Дистимний тип акцентуації», «Циклоїдний тип акцентуації», «Екзальтований тип акцентуації», «Тривожний тип акцентуації».

Після проведення кореляційного аналізу та розрахунку коефіцієнту кореляції по даній методиці було виявлено такі зв'язки:

- прямий зв'язок шкали «Застрягаючий тип акцентуації» та шкал «Підозрілість», «Педантичний тип акцентуації», «Циклоїдний тип акцентуації», «Тривожний тип акцентуації», «Конфліктність»;

- прямий зв'язок шкали «Збудливий тип акцентуації» та шкал «Вербальна агресія», «Демонстративний тип акцентуації», «Гіпертимний тип акцентуації», «Конфліктність»;

- зворотній зв'язок шкали «Збудливий тип акцентуації» та шкали «Почуття провини»;

- прямий зв'язок шкали «Емотивний тип акцентуації» та шкал «Вербальна агресія», «Педантичний тип акцентуації»;

зворотній зв'язок шкали «Екзальтований тип акцентуації» та шкали «Почуття провини»;

- прямий зв'язок шкали «Демонстративний тип акцентуації» та шкал «Циклоїдний тип акцентуації», «Конфліктність»;

- прямий зв'язок шкали «Циклоїдний тип акцентуації» та шкал «Педантичний тип акцентуації», «Гіпертимний тип акцентуації»;

- прямий зв'язок шкали «Екзальтований тип акцентуації» та шкали «Конфліктність».

Також в нашому дослідженні використовувалась методика «Види агресивності» Л.Г. Почебут. Після аналізу та інтерпретації отриманих даних можна зробити висновок, що у більшості респондентів спостерігався середній рівень по таким шкалам: «Вербальна агресія», «Фізична агресія», «Предметна агресія», «Емоційна агресія». По шкалі «Самоагресія» у більшості респондентів було виявлено високий та середній рівень.

Після проведення кореляційного аналізу та розрахунку коефіцієнту кореляції по даній методиці було виявлено такі зв'язки:

- зворотній зв'язок шкали «Фізична агресія» та шкали «Почуття провини»;
- прямий зв'язок шкали «Вербальна агресія» та шкал «Емоційна агресія», «Самоагресія»;
- прямий зв'язок шкали «Предметна агресія» та шкал «Емоційна агресія»; «Самоагресія», «Конфліктність»;
- прямий зв'язок шкали «Емоційна агресія» та шкали «Самоагресія».

Після аналізу та інтерпретації результатів по методиці «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик, можна зробити висновок, що у більшості респондентів спостерігається середній рівень конфліктності, що говорить про ситуативний прояв конфліктної поведінки, такі підлітки конфліктують лише тоді, коли немає іншого виходу й усі засоби вичерпані. При цьому вони не виходять за рамки коректності, твердо відстоюють свою думку.

Провівши кореляційний аналіз та розрахунок коефіцієнту кореляції, по даній методиці було виявлено такі зв'язки:

- прямий зв'язок шкали «Конфліктність» та шкал «Фізична агресія», «Вербальна агресія», «Предметна агресія», «Застрягаючий тип акцентуації», «Демонстративний тип акцентуації», «Збудливий тип акцентуації», «Екзальтований тип акцентуації»;

- зворотній зв'язок шкали «Конфліктність» та шкали «Почуття провини».

За результатами емпіричного дослідження можна зробити висновок, що у більшості підлітків спостерігається середній рівень конфліктності та агресії. Після проведення кореляційного аналізу було виявлено взаємозв'язок деяких акцентуацій характеру з конфліктною поведінкою в підлітковому віці.

З метою зниження рівня конфліктності нами було розроблено психологічну програму корекції конфліктної поведінки з урахуванням різних типів акцентуацій характеру.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА КОРЕКЦІЇ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ІЗ УРАХУВАННЯМ РІЗНИХ ТИПІВ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ

3.1. Програма тренінгу з корекції конфліктної поведінки підлітків із урахуванням різних типів акцентуацій характеру

Основна ідея запропонованої програми полягає в тому, що особистісні акцентуації взаємопов'язані з конфліктною поведінкою підлітків. Тому з метою зниження рівня агресивності та конфліктності у підлітків була розроблена тренінгова програма, спрямована на корекцію конфліктної поведінки на основі особистісних особливостей.

Структура тренінгу побудована за принципом поступовості, де кожен етап логічно впливає з попереднього, завдяки чому учасники поступово входять у тренінговий курс, що спонукає до творчої діяльності та ефективної взаємодії. Запропоновані тренінгові вправи спрямовані на згуртування групи та побудову взаємної довіри. Подальші заняття спрямовані на розвиток самосвідомості та самоконтролю в конфліктних ситуаціях серед молодих людей з різними особистісними особливостями.

У тренінговій програмі використовувалися активні методи навчання, що відповідають поставленим цілям і завданням, такі як групові дискусії, аналіз критичних ситуацій, психологічні вправи та ігри з елементами інсценування.

Метою тренінгу було створення сприятливих умов для самопізнання та розвитку здатності до саморегуляції в конфліктних ситуаціях серед молоді з різними особистісними акцентуаціями.

Нижче наведено короткий опис змісту та структури програми психологічного тренінгу.

"Корекція конфліктної поведінки у підлітків з різними акцентуаціями особистості".

Програма тренінгу складається з 10 годин (чотири зустрічі по три години). Програма представлена у вигляді протоколу тренінгових занять. Така форма подачі матеріалу дозволяє більш повно передати техніку роботи та мінімізує необхідність використання фасилітаторами додаткових джерел інформації.

Етапи тренінгової програми:

Перший етап – організаційний (2 години).

Мета: орієнтація у специфіці тренінгу як методу навчання; первинна діагностика очікувань учасників і труднощів у реалізації адекватної поведінки; виявлення і корекція мотивації учасників.

Завдання:

1. організація процесу, пробудження інтересу до занять;
2. спрямовування учасників на групову форму роботи;
3. створення атмосфери довіри і психологічної безпеки;
4. первинна діагностика очікувань учасників;
5. ознайомлення з основними правилами роботи в групі;

На даному етапі тренінгу нами були використані такі вправи: вправа «Тренінгове ім'я» – знайомство учасників тренінгової групи один з одним, подолання скутості; вправа «Мої очікування» – визначити очікування учасників від роботи під час тренінгу; вправа «Правила тренінгу» – ознайомлення учасників тренінгу з основними принципами, нормами та правилами роботи в групі; криголам «Позитив»; підведення підсумків заняття.

Другий етап – психологічні особливості характеру особистості (3 години).

Мета: ознайомлення учасників групи з основними поняттями даного етапу тренінгу, проведення психодіагностичної роботи з визначення акцентуацій характеру з подальшим обговорення сильних сторін кожної акцентуації.

Завдання:

1. ознайомлення учасників групи з типологією характерів, різними типами акцентуацій;

2. психологічний практикум – визначення акцентуацій характеру;
3. обговорення позитивних сторін в кожному типі акцентуації характеру;
4. робота над усвідомленням, що «Я» та мій характер – це різні поняття.

На даному етапі тренінгу нами були використані такі вправи: притча «Непотрібний тягар»; мозковий штурм «Характер – це...» – генерування ідей для стимуляції творчої активності; інформаційне повідомлення «Що таке характер? Акцентуації характеру та їх види»; гра-розминка «Австралійський дощ» – забезпечення психологічного розвантаження учасників тренінгу; психологічний практикум – методика «Акцентуації характеру і темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова; вправа «Моїнайважливіші риси характеру»; завдання «Сильні сторони»; вправа «Усмішка по колу» – підведення підсумків заняття.

Третій етап – профілактика конфліктної поведінки при різних типах акцентуацій характеру (3 години).

Мета: зниження рівня агресивності, формування вмінь конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів та контролю власної поведінки при різних акцентуаціях характеру, аналізувати власні вчинки, а також розвиток навички емпатії та толерантного спілкування.

Завдання:

1. формування навички самоконтролю, адекватної самооцінки;
2. формування вмінь конструктивного вирішення конфліктів;
3. навчити учнів опановувати себе у ситуаціях, що провокують прояви агресії (враховуючи в роботі їхні акцентуації характеру);
4. розвивати уміння контролювати свою поведінку;
5. психологічний практикум – оцінка рівня конфліктності.

На даному етапі тренінгу нами були використані такі вправи: інформаційне повідомлення «Що таке конфлікт? Методи його вирішення»; вправа «Дружні долоньки» – підвищення самооцінки, поліпшення

психологічного клімату групи; вправа «Моя карта конфлікту» – формування уявлення про конфлікт та його види; вправа «Вузкий мостик» – відпрацювання на практиці шляхів виходу з конфліктної ситуації; вправа «Чи можеш ти ігнорувати зовнішні подразники та контролювати ситуацію?»; вправа «Міцне дерево»; психологічний практикум – методика «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик; вправа «Вгадай емоцію»; підведення підсумків заняття.

Четвертий етап – заключний (2 години).

Мета: закріплення прийомів і методів самоконтролю та саморегуляції, в конфліктних ситуаціях, рефлексія змін, що відбулися в учасників і групи за час тренінгу.

Завдання:

1. закріплення методів самоконтролю та саморегуляції в конфліктних ситуація;
2. контрольна оцінка рівня конфліктності;
3. робота з очікуваннями;
4. аналіз ефективності тренінгу;
5. рефлексія змін.

На даному етапі тренінгу нами були використані такі вправи: вправа «Сядьте так як...» – формування навички контролю власної пози, міміки; методика «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик; проєктивне оцінювання «Я в минулому. Я зараз»; вправа «Комплімент собі»; заповнення анкети «Аналіз ефективності тренінгу»; заключне слово тренера.

Ми вважаємо, що корекція конфліктної поведінки з урахуванням в роботі акцентуації характеру особистості буде більш результативним. Враховуючи особливості поведінки людини можна більш точно підібрати методи роботи з нею.

Очікувані результати: зниження рівня конфліктності підлітків. Формування вмінь конструктивного вирішення конфліктів. Розвиток уміння контролювати свою поведінку, опанувати себе у ситуаціях, що

провокують вибухи гніву. за допомогою усвідомлення того, що можна обрати продуктивніший шлях конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів. Тренінг був побудований у формі серії занять. В основу тренінгової взаємодії було покладено прийоми моделювання конфліктних ситуацій та вправи, спрямовані на усвідомлення власних моделей поведінки у цих ситуаціях.

На заключному занятті другого етапу за результатами тестування підлітки об'єдналися в групи по яскраво вираженим рисам акцентуацій характерів. Було сформовано груп по 11-12 людей. Якщо у якогось підлітка в структуру характеру входило 2-3 домінанти, йому пропонувалося приєднатися до найменшої групи, при наявності в ній його домінанти.

3.2. Аналіз ефективності впровадження програми психологічного тренінгу з корекції конфліктної поведінки підлітків із урахуванням різних типів акцентуацій характеру

Детально розглянувши змістовний аспект програми тренінгу, спрямованого на корекцію конфліктної поведінки підлітків із урахуванням акцентуацій характеру, нами був здійснений порівняльний аналіз даних за допомогою t-критерію Стюдента для залежних вибірок.

В учасників експериментального дослідження на початковому етапі за методикою «Види агресивності» Л.Г. Почебут було виявлено високий та середній рівень по всім показникам, а саме: «Вербальна агресія», «Фізична агресія», «Предметна агресія», «Емоційна агресія» та «Самоагресія».

З метою визначення ефективності формуючого експерименту було здійснено порівняння рівнів різних видів агресії та отримано наступні результати:

По шкалі «Вербальна агресія» – високий рівень до експерименту було визначено у 14 респондентів, що становить – 20%, після експерименту у 10

респондентів – 14,3%; середній рівень до експерименту було визначено у 32 респондентів, що становить – 45,7%, після експерименту у 31 респондента – 44,3%; низький рівень до експерименту було визначено у 24 респондентів – 34,3%, після експерименту у 29 респондентів – 41,4%.

По шкалі «Фізична агресія» – високий рівень до експерименту було визначено у 25 респондентів – 35,7%, після експерименту у 19 респондентів – 27,1%; середній рівень до експерименту було визначено у 29 респондентів – 41,4%, після експерименту у 25 респондентів – 35,7%; низький рівень до експерименту було визначено у 16 респондентів – 22,9%, після експерименту у 26 респондентів – 37,2%.

По шкалі «Предметна агресія» – високий рівень до експерименту було визначено у 24 респондентів – 34,3%, після експерименту у 19 респондентів – 27,1%; середній рівень до експерименту було визначено у 28 респондентів – 40%, після експерименту у 27 респондентів – 38,6%; низький рівень до експерименту було визначено у 18 респондентів – 25,7%, після експерименту у 24 респондентів – 34,3%.

По шкалі «Емоційна агресія» – високий рівень до експерименту було визначено у 14 респондентів – 20%, після експерименту у 11 респондентів – 15,7%; середній рівень до експерименту було визначено у 36 респондентів – 51,4%, після експерименту у 32 респондентів – 45,7%; низький рівень до експерименту було визначено у 20 респондентів – 28,6%, після експерименту у 27 респондентів – 38,6%.

По шкалі «Самоагресія» – високий рівень до експерименту було визначено у 24 респондентів – 34,3%, після експерименту у 18 респондентів – 25,7%; середній рівень до експерименту було визначено у 24 респондентів – 34,3%, після експерименту також у 24 респондентів – 34,3%; низький рівень до експерименту було визначено у 22 респондентів – 31,4%, після експерименту у 28 респондентів – 40%.

Отримані дані свідчать, що після впровадження програми тренінгу відбулося зниження показників агресії, підлітки покращили навички самоконтролю власної поведінки, навчилися краще опановувати себе в

ситуаціях, що провокують прояви агресивної поведінки, намагаючись вирішувати їх конструктивними способами.

Отже, робота з підлітками із проявами агресивної поведінки може набувати форми запропонованої системи тренінгу як засобу профілактики та психокорекції агресивності особистості в умовах активного соціально-психологічного навчання.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді таблиці (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Результати визначення ступеня виразності агресії в підлітковому віці за методикою «Види агресивності» Л.Г. Почебут

Рівні Шкали	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень		Значення р
	До тренінгу	Після тренінгу	До тренінгу	Після тренінгу	До тренінгу	Після тренінгу	
Вербальна агресія	20,0%	14,3%	45,7%	44,3%	34,3%	41,4%	<0,05
Фізична агресія	35,7%	27,1%	41,4%	35,7%	22,9%	37,2%	<0,05
Предметна агресія	34,3%	27,1%	40,0%	38,6%	25,7%	34,3%	<0,05
Емоційна агресія	20,0%	15,7%	51,4%	45,7%	28,6%	38,6%	<0,05
Самоагресія	34,3%	25,7%	34,3%	34,3%	31,4%	40,0%	<0,05

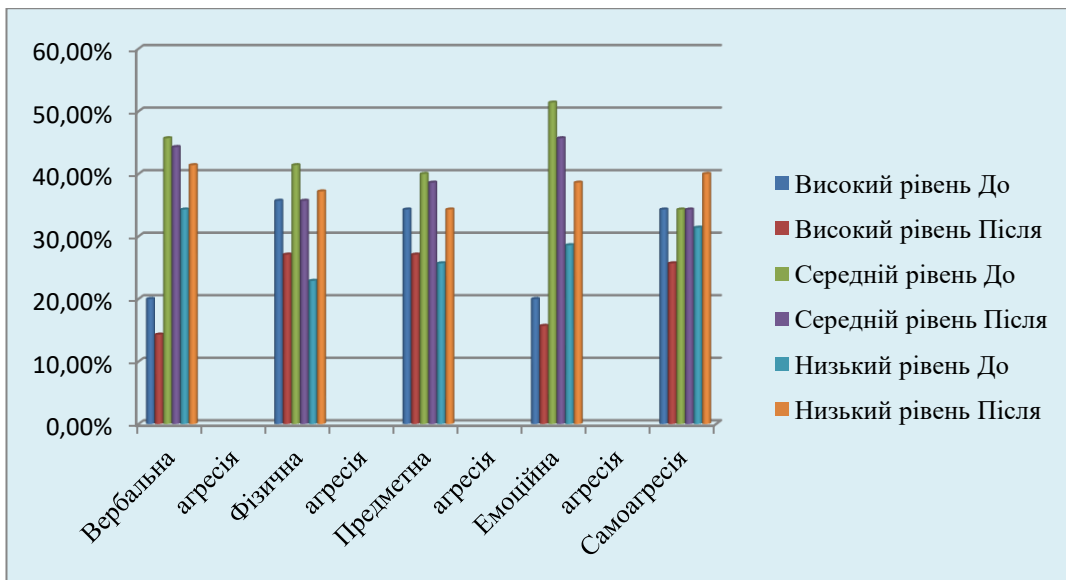

Рис. 3.1. Результати визначення ступеня виразності агресії в підлітковому віці за методикою «Види агресивності» Л.Г. Почебут

В учасників експериментального дослідження на початковому етапі за методикою «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик в підлітків було виявлено високий та середній рівень конфліктності.

З метою визначення ефективності формуючого експерименту було здійснено порівняння рівня конфліктності та отримано наступні результати: високий рівень конфліктності до експерименту було виявлено у 18 респондентів – 25,7%, після експерименту у 11 респондентів – 15,7%; середній рівень конфліктності до експерименту було виявлено у 34 респондентів, що становить – 48,6%, після експерименту у 33 респондентів – 47,2%; низький рівень конфліктності до експерименту було виявлено у 18 респондентів, що становить – 25,7%, після експерименту у 26 респондентів – 37,1%.

Для кращого сприймання отриманих результатів представимо їх у вигляді таблиці (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Результати визначення ступеня виразності конфліктності в підлітковому віці за методикою «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик

Шкала Рівень	Конфліктність			Значення р
	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	
До тренінгу	25,7%	48,6%	25,7%	<0,05
Після тренінгу	15,7%	47,2%	37,1%	

Отримані дані свідчать, що після впровадження програми тренінгу відбулося зниження показника конфліктності, підлітки покращили навички самоконтролю та саморегуляції емоційного стану, навчились краще опановувати себе в ситуаціях, що провокують конфліктну поведінку.

Таким чином, результати корекційного впливу переконливо засвідчують доцільність та ефективність розробленої програми. Розроблена програма, змістовне наповнення та форма проведення запропонованих тренінгових занять були адекватними поставленим завданням. Слід також зазначити, що розробка прийомів та методів з корекції конфліктності підлітків із різними рисами акцентуацій характеру знаходиться на початковому рівні та потребує подальшого вдосконалення.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Основною формою психологічної корекції було обрано тренінг. Тренінг проходив у формі групової роботи і був спрямований на модифікацію конфліктної поведінки підлітків з урахуванням різних типів акцентуацій.

Основною ідеєю запропонованої програми є ідея про те, що акцентуації особистості пов'язані з конфліктною поведінкою підлітків. Тому було розроблено тренінгову програму, спрямовану на модифікацію конфліктної поведінки на основі особистісних особливостей з метою зниження рівня агресивності та конфліктності у підлітків.

Структура тренінгу побудована за принципом поетапності, де кожен етап логічно впливає з попереднього, завдяки чому учасники поступово входять у тренінгову програму, що призводить до творчої діяльності та ефективної взаємодії. Запропоновані тренінгові заняття спрямовані на згуртування групи та побудову взаємної довіри, що створює умови для успішної подальшої роботи. Подальші заняття спрямовані на розвиток самосвідомості та самоконтролю в конфліктних ситуаціях серед молоді з різними особистісними акцентуаціями.

Тренінг "Корекція конфліктної поведінки серед молоді з різними типами акцентуацій особистості" включав серію вправ, спрямованих на ознайомлення учасників з типологією особистості, різними типами акцентуацій, усвідомлення того, що "Я" та їхня особистість - це різні поняття, навички самоконтролю та конструктивного вирішення конфліктів. Програма ефективно вплинула на перебудову когнітивних, емоційних та поведінкових структур особистості, сприяла самоусвідомленню та самоприйняттю.

Психосвітня програма включала, з одного боку, дослідження щодо модифікації конфліктної поведінки молоді, а з іншого - систему психологічних інтервенцій, спрямованих на зміцнення психологічного здоров'я та протистояння несприятливим факторам навколишнього середовища.

Для вивчення ефективності формувальних впливів порівнювалися показники рівня агресивності та конфліктності до і після впровадження

розробленої програми психологічної корекції конфліктної поведінки.

Учасники початкового етапу експериментального дослідження за методикою "Види агресії" Л.Г. Почебут показали високий та середній рівні за всіма показниками: "вербальна агресія", "конфліктна агресія": "вербальна агресія", "фізична агресія", "цільова агресія", "емоційна агресія", "самоагресія", Самоагресія.

Після проведення тренінгової програми було проведено порівняльний аналіз усіх вищезазначених показників. Отримані дані показали, що після впровадження тренінгової програми рівень агресії знизився, підлітки покращили навички самоконтролю власної поведінки, навчилися краще контролювати себе в ситуаціях, що провокували агресивну поведінку, та намагалися вирішувати їх у конструктивний спосіб.

На початковому етапі експериментального дослідження за допомогою методики Д.М. Ламендика "Визначення рівня конфліктності особистості" було виявлено, що молодь має високий або помірний рівень конфліктності.

Результати порівняльного аналізу показали, що рівень конфліктності знизився, у молоді покращився самоконтроль та саморегуляція емоційного стану, що дозволило їм краще володіти собою в ситуаціях, які провокують конфліктну поведінку.

Результати аналізу ефективності програми психологічного тренінгу переконливо свідчать про її доцільність та результативність. Слід також зазначити, що розробка прийомів і методів модифікації конфліктної поведінки у підлітків з різними акцентуаціями характеру перебуває на початковому етапі і потребує подальшого вдосконалення.

ВИСНОВКИ

1. Проаналізовано наукову психологічну літературу з обраної проблеми. Можна зробити висновок, що конфлікт як соціально-психологічний феномен включає в себе такі елементи: предмет конфлікту – це проблема, з приводу якої він виникає; конфліктну ситуацію, в якій виражаються характер і ступінь суперечності; учасників конфлікту, які мають свої цілі і прагнуть ці цілі реалізувати через конфлікт; привід до зіткнення сторін; інцидент як дії сторін за взаємним протистоянням в тих чи інших формах; засоби та способи їх використання конфліктуючими сторонами; умови, в яких виникає і протікає конфлікт (статусне становище конфліктуючих, наявність або відсутність інших осіб, місце зіткнення та ін.).

Також на основі проведеного теоретичного аналізу можна виокремити наступні найбільш важливі характеристики конфлікту: по-перше, протидія, протиборство суб'єктів конфлікту, в якості яких виступають групи, спільності, окремі особистості; по-друге, наявність протиріч між інтересами, цінностями, цілями, мотивами суб'єктів як основа виникнення конфлікту і його «рушійна сила»; по-третє, конфлікт як соціальне і психологічне явище, є способом вирішення значущих для його учасників протиріч.

Конфліктна поведінка може проявлятися через так звані риси характеру. Типові риси характеру за своєю інтенсивністю виявляються індивідуально. У деяких людей окремі риси їхнього характеру виявляються настільки яскраво та своєрідно, що це робить їх оригінальними. Але коли риси характеру розвинені і проявляються надміру, виникають так звані акцентуації характеру.

Акцентуація характеру – перебільшений розвиток окремих властивостей характеру на шкоду іншим, у результаті чого погіршується взаємодія з оточуючими людьми. Акцентуації характеру в підлітковому віці можуть детермінувати і агресивні, і ворожі реакції.

Підлітковий вік – це один з найважливіших етапів життя людини. В ньому багато джерел і починань всього подальшого становлення особистості. Для цього періоду життя характерне виникнення різних форм порушень

поведінки. Те, що раніше вважалося аномалією зараз увійшло в критерій норми, - 90% підлітків мають певний тип акцентуації характеру.

2. Організувано та проведено експериментальне дослідження взаємозв'язку акцентуацій характеру та конфліктної поведінки.

Для реалізації поставленої мети та завдань нами було використано ряд психодіагностичних методик: «Опитувальник рівня агресії» А. Басса, А. Дарки, тест-опитувальник «Методика акцентуації характеру і темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова, методика «Види агресивності» Л.Г. Почебут, методика «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик.

3. Проаналізувано результати експериментального дослідження взаємозв'язку акцентуацій характеру та конфліктної поведінки особистості віком від 11 до 14 років.

Після аналізу та інтерпретації методики «Опитувальник рівня агресії» А. Басса, А. Дарки можна зробити висновок, що у більшості респондентів спостерігається середній рівень по всім шкалам даної методики, а саме «Фізична агресія», «Непряма агресія», «Роздратування», «Негативізм», «Образа», «Підозрілість», «Вербальна агресія», «Почуття провини». Також були отримані результати по таким індексам: «Індекс ворожості», «Індекс агресії».

4. Встановлено наявність кореляційних зв'язків між показниками агресії конфліктності та акцентуацій характеру.

Після проведення кореляційного аналізу та розрахунку коефіцієнту кореляції по даній методиці було виявлено такі зв'язки:

- прямий зв'язок шкали «Фізична агресія» та шкал «Непряма агресія», «Роздратування», «Негативізм», «Конфліктність»;
- прямий зв'язок шкали «Непряма агресія» та шкал «Роздратування», «Негативізм», «Образа»;
- прямий зв'язок шкали «Роздратування» та шкали «Негативізм»;
- прямий зв'язок шкали «Непряма агресія» та шкали «Образа»;
- прямий зв'язок шкали «Негативізм» та шкали «Вербальна агресія»;

- прямий зв'язок шкали «Образа» та шкали «Вербальна агресія»;
- прямий зв'язок шкали «Підозрілість» та шкал «Індекс ворожості», «Застрягаючий тип акцентуації»;
- прямий зв'язок шкали «Вербальна агресія» та шкал «Збудливий тип акцентуації», «Емотивний тип акцентуації», «Конфліктність»;
- зворотній зв'язок шкали «Почуття провини» та шкал «Фізична агресія», «Збудливий тип акцентуації», «Екзальтований тип акцентуації», «Конфліктність».

Після аналізу та інтерпретації результатів по методиці «Методика акцентуації характеру і темпераменту особистості» Г. Шмішека, К. Леонгарда, В. Русалова можна зробити висновок, що у більшості респондентів спостерігається середній рівень вираженості таких типів акцентуації: «Застрягаючий тип акцентуації», «Демонстративний тип акцентуації», «Педантичний тип акцентуації», «Збудливий тип акцентуації», «Емотивний тип акцентуації»; низький рівень вираженості спостерігається у більшості опитуваних за такими типами акцентуаціями: «Гіпертимний тип акцентуації», «Дистимний тип акцентуації», «Циклоїдний тип акцентуації», «Екзальтований тип акцентуації», «Тривожний тип акцентуації».

Після проведення кореляційного аналізу та розрахунку коефіцієнту кореляції по даній методиці було виявлено такі зв'язки:

- прямий зв'язок шкали «Застрягаючий тип акцентуації» та шкал «Підозрілість», «Педантичний тип акцентуацій», «Циклоїдний тип акцентуацій», «Тривожний тип акцентуацій», «Конфліктність»;
- прямий зв'язок шкали «Збудливий тип акцентуації» та шкал «Вербальна агресія», «Демонстративний тип акцентуації», «Гіпертимний тип акцентуації», «Конфліктність»;
- зворотній зв'язок шкали «Збудливий тип акцентуації» та шкали «Почуття провини»;
- прямий зв'язок шкали «Емотивний тип акцентуації» та шкал «Вербальна агресія», «Педантичний тип акцентуації»;
- зворотній зв'язок шкали «Екзальтований тип акцентуації» та

шкали «Почуття провини»;

- прямий зв'язок шкали «Демонстративний тип акцентуації» та шкал «Циклоїдний тип акцентуації», «Конфліктність»;

- прямий зв'язок шкали «Циклоїдний тип акцентуації» та шкал «Педантичний тип акцентуації», «Гіпертимний тип акцентуації»;

- прямий зв'язок шкали «Екзальтований тип акцентуації» та шкали «Конфліктність».

Також в нашому дослідженні використовувалась методика «Види агресивності» Л.Г. Почебут. Після аналізу та інтерпретації отриманих даних можна зробити висновок, що у більшості респондентів спостерігався середній рівень по таким шкалам: «Вербальна агресія», «Фізична агресія», «Предметна агресія», «Емоційна агресія». По шкалі «Самоагресія» у більшості респондентів було виявлено високий та середній рівень.

Після проведення кореляційного аналізу та розрахунку коефіцієнту кореляції по даній методиці було виявлено такі зв'язки:

- зворотній зв'язок шкали «Фізична агресія» та шкали «Почуття провини»;

- прямий зв'язок шкали «Вербальна агресія» та шкал «Емоційна агресія», «Самоагресія»;

- прямий зв'язок шкали «Предметна агресія» та шкал «Емоційна агресія»; «Самоагресія», «Конфліктність»;

- прямий зв'язок шкали «Емоційна агресія» та шкали «Самоагресія».

Після аналізу та інтерпретації результатів по методиці «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик, можна зробити висновок, що у більшості респондентів спостерігається середній рівень конфліктності, що говорить про ситуативний прояв конфліктної поведінки, такі підлітки конфліктують лише тоді, коли немає іншого виходу й усі засоби вичерпані. При цьому вони не виходять за рамки коректності, твердо відстоюють свою думку.

Провівши кореляційний аналіз та розрахунок коефіцієнту кореляції, по даній методиці було виявлено такі зв'язки:

- прямий зв'язок шкали «Конфліктність» та шкал «Фізична агресія», «Вербальна агресія», «Предметна агресія», «Застрягаючий тип акцентуації», «Демонстративний тип акцентуації», «Збудливий тип акцентуації», «Екзальтований тип акцентуації»;

- зворотній зв'язок шкали «Конфліктність» та шкали «Почуття провини».

За результатами емпіричного дослідження можна зробити висновок, що у більшості підлітків спостерігається середній рівень конфліктності та агресії. Після проведення кореляційного аналізу було виявлено взаємозв'язок деяких акцентуацій характеру з конфліктною поведінкою в підлітковому віці.

5. Розроблено програма психологічної корекції конфліктної поведінки підлітків із урахуванням різних типів акцентуацій характеру.

З метою зниження рівня конфліктності нами було розроблено психологічну програму корекції конфліктної поведінки з урахуванням різних типів акцентуацій характеру.

Тренінг «Корекція конфліктної поведінки підлітків із урахуванням різних типів акцентуацій характеру» включав комплекс вправ спрямованих на ознайомлення учасників з типологією характерів, різними типами акцентуацій, усвідомленням, що «Я» та мій характер – це різні поняття, формування навичок самоконтролю та формування вмінь конструктивного вирішення конфліктів. Така програма забезпечила ефективний вплив на перебудову когнітивної, афективної та поведінкової структур особистості, сприяла самопізнанню та самоприйняттю.

З метою вивчення ефективності формувального впливу здійснено порівняння ступенів виразності показників агресії та конфліктності до та після реалізації розробленої програми психологічної корекції конфліктної поведінки.

В учасників експериментального дослідження на початковому етапі за методикою «Види агресивності» Л.Г. Почебут було виявлено високий та середній рівень по всіх показникам, а саме: «Вербальна агресія», «Фізична агресія», «Предметна агресія», «Емоційна агресія» та «Самоагресія».

Після впровадження програми тренінгу було здійснено порівняльний аналіз за всіма вище зазначеними показниками. Отримані дані свідчать, що після впровадження програми тренінгу відбулося зниження показників агресії, підлітки покращили навички самоконтролю власної поведінки, навчилися краще опановувати себе в ситуаціях, що провокують прояви агресивної поведінки, намагаючись вирішувати їх конструктивними способами.

На початковому етапі експериментального дослідження за методикою «Визначення рівня конфліктності особистості» Д.М. Рамендик в підлітків було виявлено високий та середній рівень конфліктності.

Після проведення порівняльного аналізу дані свідчать, що відбулося зниження показника конфліктності, підлітки покращили навички самоконтролю та саморегуляції емоційного стану, навчилися краще опановувати себе в ситуаціях, що провокують конфліктну поведінку.

Отримані результати аналізу ефективності впровадження програми психологічного тренінгу переконливо засвідчують її доцільність та ефективність. Слід також зазначити, що розробка прийомів та методів з корекції конфліктності підлітків із різними рисами акцентуацій характеру знаходиться на початковому рівні та потребує подальшого вдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Амеліна Н.П. Психокорекційна програма «Я бажаю змінитися». *Психолог*.2005. № 10. С. 24 – 31.
2. Антонечко І. Психологія міжособистісних взаємин. *Психолог*. 2005.№28.С. 42 – 46.
3. Антонова Л.В., Довгань Л.Є. Конспект лекцій з курсу «Основи конфліктології». Київ, МАУП, 1995. 19 с.
4. Антонова-Турченко О. Г. Поведінка людей у конфліктних ситуаціях.Київ: Либідь, 2002. 32 с.
5. Антонова-Турченко О.І. Як вижити серед конфліктів. Київ: «Знання»1992. 65с.
6. Бандура А.М., Друзь В.А. Конфліктологія. Харків: Фоліо, 1997. 335с.
7. Барабаш О. Стратегії поведінки в конфліктній ситуації. Львів: Вежа, 2017. 57 с.
8. Баранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. *Психолог*. 2005. № 28 С. 118.
9. Білоусова З.І., Бойко В.Є., Приходько В.І. Сім'я. Школа. Конфлікт. Запоріжжя. ЗГУ. 1995. 140 с.
10. Бодрик Н. Тренінг комунікативних умінь для підлітків. *Психолог*. 2007. №28 С. 38 – 75.
11. Войцихова А. Природа та соціальна роль конфлікту. *Психологічна газета*. 2006. № 15. С. 5-9.
12. Головкін Б.М. Акцентуації характеру. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1. С. 21.
13. Горова О. Профілактика конфліктів у підлітковому. *Психолог*. 2006. № 34. С. 32.
14. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность. Конфликт. Гармония. Київ,Знание, 1989. 156с.
15. Дунай П. Конфлікти та шляхи їх подолання. Київ: Либідь.

2011.128 с.

16. Ключко О.О. Соціально-педагогічна профілактика делінквентної поведінки. Суми: ФОП Цьома, 2017. 26 с.

17. Коберник Л. О. Проблема конфліктних форм поведінки в юнацькому віці. *Тези доповідей учасників Міжнародної наук.-практ. Конференції «Методологія та технології практичної психології в системі вищої школи»*. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова МОН України, Поліграф–Центр, 2009. С. 84 – 85.

18. Коберник Л. О. Конфліктні форми поведінки та способи їх корекції в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології*. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 21– 22 / За ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, 2008. С. 173 – 177.

19. Конфліктологія : Підручник / За ред. Л.М. Герасіної, М.І. Панова. Харків.: Право,2002. – 256 с.

20. Котлова Л.О. Гендерні особливості конфліктних форм поведінки у підлітковому та юнацькому віці. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Серія «Педагогіка. Психологія»*. 2015. Вип. 19. С. 95–99.

21. Котлова Л.О. Показники виникнення конфліктних форм поведінки студентів. Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2019. 48 с.

22. Кошенко Н.В. Тренінг «Молодь вибирає конструктивний конфлікт». *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. № 7-11. С.21-26.

23. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції: Навч. посіб. Суми, ВТД «Університетська книга», 2015. 384 с.

24. Лінчевський Е. Е. Конфлікти у спілкуванні та спілкування у конфлікті: навч. посіб. Харків, 2000. 72 с.

25. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика. Київ, МАУП, 2007. 435 с.

26. Маналова О. М. Акмеологічний ресурс індивідуального характеру: акцентуації та деакцентуації рис. Світ психології. Рівне, 2008. № 1. С. 236–245.

27. Мізерна О.О. Корекційно-тренінгова програма

«Самовдосконалення». *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. №4-5. С.23-27.

28. Мітічкіна О.О., Перепелиця О.А. Соціально-психологічні чинники підліткової агресивності. Київ, Каравела, 2017. 148 с.

29. Михайлов. А. З історії характеру. Людина та культура: індивідуальність в історії культури. Полтава, 2001. С. 43–72.

30. Моросанова В. І. Акцентуація характеру та стиль саморегуляції у підлітків. Питання психології. Львів, 2004. № 6. С. 30–37.

31. Моросанова В. І. Індивідуальна саморегуляція та характер людини. Питання психології. Львів, 2007. № 3. С. 59–69

32. Москаленко В.В. Конфлікт. *Смысл*. 2005. № 5. С. 13-15.

33. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ: «Центр учбової літератури». 2015. 262 с.

34. Мотиваційний тренінг. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 8. С. 12.

35. Мухіна В. С. Вікова психологія. Феноменологія розвитку: навч. посіб. для студ. вишів. Вид. 10-е переробл. і допов. Харків, 2006. 608 с.

36. Нагаєв В.М. Конфліктологія: Нав. Посіб. Київ, Центр навчальної літератури, 2004.198 с.

37. Наш проблемний підліток: зрозуміти та домовитися / за ред. Л. А. Регуш. Львів, 2006. 192 с.

38. Особистість та її взаємодія із соціальним середовищем: непроторенна дорога / Гафаров В. В. та ін. ; за ред. О. В. Акімова. Ужгород, 2008. 275 с.

39. Паліцька О. С. Вплив акцентуації характеру на адиктивну поведінку підлітків. Символ науки. Чернівці, 2016. № 3. С. 217–218.

40. Первін Л., Джон О. Психологія особистості: теорія та дослідження / пер. з англ. М. С. Жамкоч'ян. Київ, 2004. 607 с.

41. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. Київ: МАУП, 2003. 360 с.

42. Платонов Ю. П. Основи соціальної психології: підруч. Тернопіль, 2004. С. 151–168.

43. Поліванова К. М. Психологія вікових криз: навч. посіб. для студ. вишів. Київ, 2005. 184 с
44. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи: Навч. Посіб. Київ, ТОВ «Філ-студія», 2006. 320 с.
45. Практикум з психодіагностики / Укладачі О. О. Музика, В. М. Остринська, В. В. Осиринський. Житомир, 1999. 160 с.
46. Профілактика агресивних та терористичних проявів у підлітків: метод. посіб. / С. М. Єніколопов, Л. В. Єрофєєва, І. Соковня та ін; за ред. І. Соковні. Тернопіль, 2002. 158 с.
47. Психологічна діагностика: навч. посіб. для студ. Вишів / за ред. М. К. Акімової, К. М. Гуревича. Київ, 2005. 452с.
48. Родіонова О. А. Психолого-соціальні засади вирішення конфліктів: навч. посіб. Запоріжжя, 2005. 81 с.
49. Романенко, О.В. Лукашенко, М.Ю. Особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб із різним рівнем тривожності. Ніжин, РВВ НДПУ ім. М. Гоголя, 2017. 205 с.
50. Самохвалова А. Г. Акцентуації характеру як фактор ускладненого спілкування підлітків. Вісник КДУ. Психологія. Соціокінетика. Київ, 2013. № 4. С. 47–53
51. Сапельнікова Т.С., Білоцерківська Ю.О. Чинники конфліктної поведінки школярів 10–11 класів. Київ, Центр учбової літератури, 2019. 28 с.
52. Сахаровська М. І., Соболева Є. А. Психологічна допомога акцентуйованих підлітків. Харків, 2005. 40 с
53. Скібіцька Л.І. Конфліктологія: Навч.посібник для студентів навч.закладів. К.: Центр учбової літератури , 2007. 384 с
54. Скрипченко О.В., Долинська Л.В. Вікова та педагогічна психологія: навч.посіб. Київ, Просвіта, 2001. 416 с.
55. Скотт Дж. Г. Вибір стилю поведінки, що відповідає конфліктній ситуації. Київ, 2003. С. 189–206.
56. Терлецька Л. Г. Вікова психологія та психодіагностика. Київ: ВидавничийДім «Слово», 2013. 607 с.

57. Трус І. Модель соціально-психологічного супроводу підлітків з акцентуаціями характеру. Виховання школярів. Тернопіль, 2005. № 3. С. 26–31.
58. Ушинський К.Д. Педагогічні твори. Київ: Рад школа, 1983. 268 с.
59. Фріаф В. Зміна поведінки через зміну переконань. Київ: Кондор, 2003. 122 с.
60. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір. Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 312 с.
61. Чайковська О.М. Психологічні особливості конфліктності особистості у підлітковому віці. Київ: Варта, 2015. 257 с.
62. Яновська Т.А. Психологічні особливості прояву конфліктної поведінки підлітків. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2016. 108 с.
63. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. Київ: Либідь, 1996. 264 с.